قوتابخانه زمانەوانییەکان

وەرگێڕانی

نەریمان خۆشناو کامەران محەمەد

چاپی یەکەم ٢٠٠٨

ناوی کتێب : قوتابخانە زمانەوانییەکان
وەرگێڕ: نەریمان خۆشناو ، کامەران محەمەد
پیتچنین: خۆشناو عەزیز حەمەئەمین
نەخشەسازی : خۆشناو عەزیز حەمەئەمین
چاپ: یەکەم
چاپخانە :
تیراژ:١٠٠٠

سوپاس و پێزانین

زۆر سوپاس بۆ بەڕێز مامۆستا مستەفای سەید مینە ، کە هاوکارییەکی چاکی کردین لە پێداچوونەوەی بابەتەکان.

ناوەرۆك

بەشی یەکەم : قوتابخانە زمانەوانییەکان

قوتابخانەی سویسری(جنێف)
قوتابخانەی نەمساوی
قوتابخانەی دانیمارکی (کوبنهاگن)
قوتابخانەی چیکۆسلۆفاکی (پراگ)
قوتابخانەی فەڕەنسی
قوتابخانەی ڕووسی (مۆسکۆ)
قوتابخانەی ئەڵمانی
قوتابخانەی ئینگلیزی
قوتابخانەی ئەمریکی

بەشی دووەم : پراگماتیك

پەیدابوونی زاراوەکە و مانا گشتییەکەی
بوارەکانی پراگماتیك
چەند پێناسەیەکی پراگماتیك
نموونەی زانینی ئالوگۆڕکراو
پراگماتیك: نموونەیەکی پراکتیکی
پراگماتیك و پەیوەندییەکانی بە بوارەکانی ترەوە :

زمانەوانی پراکتیکی
کارتێکردنی مرۆڤ و ئامێر لەسەریەکتر
پەیوەندی ڕووبەڕوو
پەیوەندیکردن لە دوورەوە

بەشی سێیەم : فێربوونی زمانی دووەم

تەمەنی شیاو بۆ فێربوونی زمانی دووەم
فێربوونی زمانی زگماك و پێگەیشتنی بایۆلۆجی
دووانەی زمانەوانی
ئایا چ تەمەنێك گونجاوە بۆ فێربوونی زمانێکی بیانی؟
ئەی سەبارەت بە زمانی بیانی و عەرەبی و کوردی؟

بەشی یەکەم

قوتابخانە زمانەوانییە نوێیەکان

قوتابخانه زمانەوانییه نوێیەکان

بە نیازی ئەوەین لەم لێکۆڵینەوەیەدا پەردە لەسەر مێژووی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان لادەین ، چونکە ئەوە باس و خواسێکی فراوانە و لێکۆڵەران بێ دریغی قۆڵیان لێ هەڵماڵیوە و لەسەر ئاستی توێژینەوە عەرەبی و رۆژئاواییەکاندا باسیان لێوەکردووە ، بەلام ئێمە پێش تۆمارکردنی تێبینیێیەکانمان ، سەبارەت بە رێچکەکانی ئەو قوتابخانە زمانەوانیە نوێیانە ، وامان بە باش زانی کە بە کورتی چەند پەراوێزێکی ئەم رێچکانە بخەینە ڕوو ، وەك بەراییەکی پەیوەست بە وانەی زمانەوانی هاوچەرخەوە ، چونکە ئەم ئاکارە زانین و ناسینی چەسپاوگەلی هزری زمانەوانی دێرین و ئەو فاکتەرانەی کە بەشداریەکی کارایان لە دامەزراندن و گەشەسەندنی کۆڵەگەکانی دەستەبەر دەکات و دەشیلکێنێت بە میتۆدە زانستیی و مەعریفییە مرۆییەکان کە ئەمەش لە دێر زەمانەوە تا دەگاتە ئەم چەرخە. دەبێ ئەوەش بزانین کە کۆششە زمانەوانییەکان ، نوێ نین و دێرینن ، بەگوێرەی دێرینی سەرهەڵدانی ژیارە مرۆییەکان ، ئەویش بەو مانایەی کە زمان ئامرازی گرێبەستی کۆمەلایەتییە و لەگوزەرگای ئەویشەوە تاکەکانی کۆمەڵگا بەیەکەوە پەیوەست دەبن و لەو دەلاقەیەوە ڕێ و ڕەسم و نەریتەکانی ژیانیان بە هەموو ئاڕاستەکاندا پڕاکتیزە دەکەن ، بەڵگەکانیش ڕوون و ئاشکران و ئاماژە بۆ ژیارە دێرینەکانی (دۆڵی ڕافیدەین) و ژیاری (سۆمەری) و (بابلی) و ژیاری (میسری) دەکەن ، ئەم ژیارانە بەشێوازێك پێداوەکانی خۆیان خستۆتە ڕوو ، کە ئاماژەیەکی ڕوون بە

مەشخەڵدارانی ئەو ژیارانە دەکەن و گرنگییەکی بێ وێنەیان بەم ئامرازە کارایە داوە ، کە توانایەکی لەڕادەبەدەری لەسەر نوێنەرایەتی ئەم ژیارانە هەیە ، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا هەرچەندە ئەم ژیارانە بەڵگەنامە و نەخش و تۆمار و شێوەکانی تری پاراستنی زمانیان بەشێوازەکانی نووسین و ڕاڤە و گواستنەوەی هاوتەریب بە ئێمە گەیاندووە. کەچی ئەم کردانە لە کانگای هەستێکی زمانەوانی ڕۆشن و ڕێسایەکی پێوانەیی زانستی ، زەخیرەیەکی ڕێکخراو سەرچاوەی نەگرتووە ، هەروەها لە کانگای (ڕێکخستن) و (پێوانەیی) و (واتاسازی) و (خوێندنەوە) و (هەڵێنجان)ەوە بۆ دیاردە زمانەوانییەکان هەڵنەگۆزراوە ، لەوەش دەچێ سەرنجە بەرابییەکان لە تێفکرینی بەردەوام لە واقیعیەتی ئەم ئامرازە و ئەو تەوزیمە پەیوەست بە ئامێزەکانیەوە سەرچاوەی گرتبێ.

توێژینەوە زمانەوانیەکان هەر لەسەدەی پێنجەمی پێش زاینییەوە بە تێڕوانینێکی قوڵەوە ئەسپی خۆیان لەم بوارە تاوداوە ، ئەوەبوو (هیندییەکان) پێشڤەچوونێکیان لەم بوارەدا تۆمار کرد و لە دەفری کەلتوریاندا چەندەها توێژینەوە لە بارەی (دەنگ) و (ڕێزمان) و (لیستی وشەکان) و هەندێك لایەنی واتایی و بونیادی زمانیان لە خۆگرتبوو .

(پانینی) لە ساڵی (٦٥٠) پێش زاینیی ژیاوە ، بە ناسراوترین ڕێزماننووسە هیندییەکان دەژمێردرێت ، پەرتووکێکی لەم بوارەدا نووسیوە و ناوی ناوە (هەشت بەشەکە) ، کە بۆ چەند زمانێکی زیندووی جیهانی وەرگێڕدراوە[١].

(بلۆمفلید) بەم شێوەیە باسی پانینی دەکات: ((ڕێزمانی پانینی یەکێکە لە مەزنترین ئەو بەڵگە مێژووییە دێرینانەی ، کە ئاماژەیەکی ڕوون بۆ پێشڤەچوونی ئەقڵی مرۆڤایەتی دەکەن)). هەروەها (ماکس مۆلەر) دەربارەی

پانینی دەڵێت: ((هیچ ڕێزمانێك لە هیچ زمانێکدا خۆی لە قەرەی ڕێزمانەکـەی ئەو نادات)).

ئادگارەکانی نێوان ڕێزمانی (هینـدی) و ڕێزمـانی (عــەرەبی) لـە هەرسـێ لایەنەکانی (ڕابردوو) و (ئێستا و داهاتوو)ەوە ڕوون و ئاشکرایە ، هـەروەها بـە هەمان شێوە بەها ژمارەیەکانیش لە لایەنـەکانی (تـاك) و (دوانـە) و (کـۆ) و (شێوازەکان) و زیادەکان (پاشگرەکان) و بەشەکانی ئاخـافتن و پاشکۆکانیـشی لە (ناو) و (کار) و (پیت) و (ئامراز)ەکان ڕوون و ئاشکران.

جـا لــە ڕووی دەنگەکانــەوە هیندییــەکان باسـی دەنگــە ســەرەکیەکان و بەشــەکانیان و ســازگەکانیان و جۆراوجۆریــەکانیان بــەپێی سروشــتی ســازگە هەواییەکان کردووە ، هەروەها هیندییەکان دەنگەکانی سەرووی پێکهاتەکانیان باس کـردووە ، وەکـو (هێـز) ، (ئـاواز) و (بڕگـە) ، پاشـان زۆر سـوودی بـە توێژینەوە دەنگییە ڕۆژئاواییەکان بەخشی بـە دانپیانـانی خـودی زمانەوانییـە ڕۆژئاواییــە هاوچــەرخەکان ، وەکــو (جــۆن فێــرس) ئــەویش لــە ڕێگــەی وەرگێڕانــی(مــاکس مۆلــەر) بــۆ پــەرتووکی (Riz – vida-pratisakhye)[٢].

هەموو ئەو توێژینەوانەش بە پەرتووکی (هیندی – ڤیـدا vida) و زمانـە سانسکریتییەکەی پێشکەش دەکرا ، جێی سەرنجە ئەوکاتە لە هیندسـتان (١٢) قوتابخانەی ڕێزمانی (٣٠٠) پەرتووکی ڕێزمانی هەبوو.

لەوەش دەچێت ئەم تێڕوانینە بۆ ئاستەکانی زمانی سانسکریتی پێویستی بە میتۆدێکی زانستی هەبووبێت کە پشت بە خوێندنەوەیـەکی وردبـین و گـشتگیر ببەستێت ، جگە لەوەی کە تێڕاوانیەکان پەردە لەسەر دیاردەکـانی ئـەم زمانـە

پیرۆزە لانابەن ، بە هەمان شێوەش ئەو تێڕوانینانە ڕوناکی ناخەنە سەر ڕەهەندەکانی پێشڤەچوون و ڕەچەڵەکی دروست بوونی زمانەکە ، بەڵکو تەنها جەخت دەکەنە سەر لایەنە ئەفسانەییەکەی . لەوانەشە مۆرکی ئەم پیرۆزکردنەی کە بە زمانەکەی خۆیان بەخشی ، شوێنەوارێکی گرنگی جێ هێشتبێ لە پەینەبردن بە زۆر لایەنە زمانەوانییەکان و نزیکبوونەوە لە مەوداکانی ، بەڵکو تەنها ئەو پێوەرانەیان تۆمار کرد کە تێڕوانینە گشتییەکان پشتی بە لایەنی ڕاپۆرتە ڕاستەوخۆکان دەبەست ، کە لە دووتوێی پرۆگرامە وەسف ئامێزەکانیان بەکاریان دەهێنا.

بەڵام یۆنانیەکان (گریکەکان) توانایان لە بوارە زمانەوانییەکاندا نەگەیشتە ئاستی کۆششی زمانەوانی هیندییەکان ، چونکە ئەوان هەرچەندە گرنگیدانیان بە زمان لە ڕووی کرۆکەوە بوو ، کەچی جەختیان لەسەر لایەنی دەنگی زمان دەکرد ، ئەویش لە ڕێگەی ئەو تێبینیانەی کە خزمەتی بە دەقەکانی شانۆنامە و هونەرەکانی شیعر خوێندنەوە دەکرد.

لەوانەیە ئەفلاتۆن و ئەرستۆ یەکەم زانا بووبێتن ، دەربارەی ڕێزمان نووسیبێتیان ، جا لەبەرئەوەی چاکەی جیاکردنەوەی نێوان (ناو) و (کردار) بۆ ئەفلاتۆن دەگەڕێتەوە و ، چاکەی سەربارکردنی بەشی سێیەم (پیت) و چەند بەشێکی ڕێزمانی دی لە بواری ئامرازەکاندا بۆ ئەرستۆ دەگەڕێتەوە.

زیاتریش جەختیان لەسەر مەسەلەی دامەزراندن و سەرهەڵدان و بنەچەی زمان دەکرد و هەریەکە و لەژێر کاریگەری ئاڕاستەی فەلسەفی و میتۆدی عەقڵی واتایی خۆیدا بوو(٣).

یۆنانیـەکان دەسـکەوتە دەنگیـەکانیان بەتوێژینـەوەی ئەبجەدیەکانیانـەوە بەستەوە. ئەویش بە پشت بەستن بە چەمکی (پیت)ەوە ، ئەوەبوو تێبینیـەکانی ئەفلاتون کە پەیوەست بوو بـە نـەبزوێن و بزوێنەکانـەوە کاریگەریـەکی ڕوونـی لەسەر ئاڕاستەی فەلسەفەی سوفستائی هەبوو ، کە فەیلەسـوفەکانی سـەر بـەو ڕەوشە فەلسەفییە جیاکاریـەکیان لـە نێـوان زمـان و ئاخـاوتن و نێـوان پیتـە نووسراوەکان و دەنگە بێژراوەکان دەکرد[٤].

هەرچی ڕۆمانیەکانیشە بە لاسایی کردنەوەی گریگەکان خۆیان پەلکێش کرد ، بۆیە ڕەدووی شوێنەواری یۆنانی و مەسەلە زمانەوانییەکانیان کەوتن. جگە لە چەند ئاماژەیەك نەبێت سەبارەت بە بەرانبەربوونەوەی پێوانەیی لەنێوان یۆنـانی و لاتینی ، هەرچەندە ئەو ئاماژانە لـە ئـەداکردنێکی ڕووکەشـەوە سەرچـاوەی گرتبوو و سەریشی بـۆ پڕۆگرامگـەرایی وەسفـسازی دانەدەنەوانـد کـە لەسـەر بنەمای ئیجتیهادی فەلسەفی بونیاد نرابوو.

سریانیەکانیش لەسەر ڕێچکەی زمانەوانی گریکەکان هەنگاویان هـەڵهێنا ، ئەویش لەبەر ئەو دراوسێتی و سـەریان بـۆ دەسـەڵاتی گریکـەکان دانەنوانـد ، لەبەرئـەوە وادەردەکـەوێ کـە مەسـەلەی زمـان لـەژێر کاریگـەری میتـۆدی زمانەوانی کەلتوری ئەواندا بوو بێت ، ئەوەبوو وەرگێڕانی ڕێزمان لە یۆنانییەوە بۆ سریانی ، پاشان مەسەلەی وەرگرتن لە زمـانی گریکییـەوە پەیـدابوو ، کـە دیاردەیەکی زمانەوانی ئەوتۆ شایانی بە دواداچوون و توێژینەوەیـە ، هـەروەها ڕێزمانی سریانیش بە هـەمان شـێوە لەسـەر ڕێـسا زمانەوانییـە گریکییـەکان ڕێچکەی کرد ، جا لـە کەڵـە پیـاوانی زمـانی سـریانی (یوسـف ئەلئـەهوازی ٥٨٠م) بوو کە لە بواری وانەی زمانەوانیدا دەستێکی باڵای هەبوو .

هەروەها (حەنین کوڕی ئیسحاق ئەبو زەید ۸۷۳) و چەندەها زانای دی زمانەوانی سریانی هەبوون ، بەڵام عەرەب توێژینەوە زمانەوانییەکانیان لەژێر چەتری قورئانی پیرۆزدا پەرەی سەند ، سەرچاوەی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانیان بە پلەیەك لەسەر بنەمای دەقەکانی قورئان بە هەموو خوێندنەوەکانییەوە بونیاد نرا. ئەوجا کۆششە زمانەوانییەکان بە پلە دوو لەسەر فەرمایشتەکانی پێغەمبەر (د . خ) و دەقە شاکارەکانی شیعری عەرەبی و پەخشان و وتار دروست بوو ، (زەرکەشی) دەفەرمووێت (قورئان سروشتی یەزدانی مەزنە ، کە لەسەر محەمەد (د . خ) بەمەبەستی ڕوونکردنەوە و دەرخستنی موعجیزە (پەرجوو) دابەزیوە و ، فرەیی خوێندنەوەکانیشی فرەیی لە ئاخاوتنەکانی سروشتی قورئانی لە نووسینی پیتەکان یان لە چۆنێتیاندا)[٥].

زانا زمانزانەکانی عەرەب توێژینەوە زانستییەکانیان لەسەر بنەمای میتۆدی وەسفسازی خستە ڕوو ، جگە لە پێشکەشکردنی ڕێساکانی زمانی عەرەبی لە ڕێزمان و فۆرمەلەکردنی (وشەسازی) و (ڕەوانبێژی) و کێش و سەروای شیعر بە شێوازێکی پێوانەیی، ئەوەبوو مەسەلەکە زیاتر ڕۆچوونی بەناو لقەکانی ئەم زانستەوە بینی وەك دەرەنجامێك بۆ پرۆسەی پیاخشانی ڕێزمانی عەرەبی بە ڕێزمانی یۆنانی و کاریگەربوونی بەمەسەلە فەلسەفی و لۆجیکی و میتۆدە واتاییەکان.

تێڕوانینی زانایانی عەرەب بۆ مەسەلەکان ڕوون بوو ، چونکە بە توێژینەوەی زمانەوانی گەیشتنە چەندەها دەرەنجامی دەنگی و ڕێزمانی و وشەسازی و واتایی ، کە ئاماژە بۆ قوڵایی عەقڵیەتی عەرەب و چالاکبونی دەکەن لە بە دوداچونی مەنزڵگاکانی شیتەڵکاری زمانەوانی ، بەڵام ئەو

کەلێنەی کە لەسەر هەندێکیان تۆمارکراوە ئەوەیە کە شارەزاییان لە زمانەکانی تردا نەبووە ، تاکو هەلی تاوتوێکردن و بەراوردکردنیان بە مانایەکی تەواو و میتۆدێکی زانستی بۆ بڕەخسێت ، تەنها هەندێکیان نەبێ کە شارەزای زمانی فارسی و عبری و سریانی بوون ، کە تاڕادەیەك ئەو شارەزابوونە کەم و کورت و کەلێندار بوو ، کە بووە هۆی ئەوەی توێژینەوە زمانەوانییەکان لە ڕووی میتۆدگەراییەوە بێ سەر و بەرە بن.

لەوەش دەچێت ململانێکانی قوتابخانە زمانەوانییە عەرەبییەکان سەبارەت بە زمان و کێشەکانی ڕێزمان و وشەسازی و واتاسازی ڕەنگدانەوەیەکی قوڵی توانستی هزری عەرەبی بێت لەسەر بەخشش و داهێنانی زمانەوانیدا.

هەر کەسێکیش چاوێك بە (الانصاف)ی ئەنباریدا بخشێنێت . دەرك بەو مشتومڕە ڕێزمانیانە دەکات ، کە مۆرکی لۆجیکی و فەلسەفی زیاتر سەبارەت بە مەسەلە ڕێزمانییەکان گرتووە.

هەروەها لە (کشف الاعلام)دا ناوەکانی : (ئەبو عومەر بن عەلا و خەلیل و سیبەوەی وکیسائی وئەغرا و ئەسمەعی وئەبو عوبەیدە و ئیبن ئەعرابی و ئیبن سەکیت و سەعلەب و ئیبن قوتەیبە و مبرەد و ئیبن جونی و ئیبن دەرید و ئەبو جەعفەر نەحاس و زوجاج و ئیبن عەباد و ئیبن مەنزور و زوبەیدی و فەیروز ئابادی و فارابی و ئەشمونی و سیوتی و ئیبن مالیك و ئیبن عەقیل و ئیبن هیشان ئەنساری) دەخوێنینەوە و چەندەها زانای ترمان بەرچاو دەکەوێت کە سامانێکی زانستی مەزنیان پێشکەش بە زمانی عەرەبی کردووە ، کە ڕەنگدانەوەی ئەو توانا لە ڕادەبەدەریی عەقڵیەتی عەرەبییە ، کە مامەڵە لەگەڵ زمان و

پێکهاتەکانیدا دەکات ، جا ئەم کۆششانە گەیشتنە دەرەنجامی باڵا لە زانستەکانی زمانی عەرەبیدا.

لە سەرەتاوە توێژینەوە زمانەوانییەکان دەرەنجامێکی تەواویان نەبوو و بەها زانستییەکانیشی دروست نەببوون ، بەڵکو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە کاتێك بازنەی زانستەکانی عەرەبی بەرەو فراوانی ڕێچکەی بەست و تیۆرە زانستییەکان بەدەرکەوتن ، هەندێك لە بەروبوومەکانی دەرکەوتن ، ئەو کاتە بەشێوازە کۆتاییەکەیان دروست بوون و ئەم دواکەوتنەش زیاتر بە توێژینەوە زانستییە زمانەوانییە جۆراوجۆرەکانی عەرەبی پێشڤەچوونی بە خۆیەوە بەخشی چ لە پێش و چ لە بواری بەدواداچوونی زانستیدا.

لەوانەشە لە کۆی ئەو توێژینەوە و لێکۆڵینەوانەی کە زانایان لە سەدەی (١٧)وە پێشکەشیان کردووە ، وەکو (ئارنولد) و (لانسۆ) کە هەردووکیان لە ڕێسا بەراوردکارەکانی زمانی فەرەنسی و ئیتاڵیان کۆڵییەوە ، هەروەها لە سەدەی (١٨)دا (جان جاك ڕوسۆ) و (ئادەم سمیت) ، لە سەدەی (١٩)دا (ف. شلیجل)ی ئەڵمانی کە بۆی دەرکەوت ڕەچەڵەکی زمانی سانسکریتی ، زمانی هیندۆ ئەوروپییە ، بۆیە دەستی دایە ڕێسا و بنەماکانی و بە شێوازێکی شیتەڵکاری زانستیانە ، ئەویش بە پشت بەستن بە پرۆگرامی وەسفی.

پاشان (ڕاسك)ی دانیمارکی کە بە دامەزرێنەری ڕێساکانی بەراوردکاری دادەنرێت لە ڕووی وشە و لە ڕووی ڕێزمانییەوە ، (جاکوب گریم ١٧٨٧ — ١٨٣٢)ی ئەڵمانی کە توێژینەوەکانی بەرەو هێڵە گشتییەکانی میتۆدی بەراوردکاری دەنگی زمانە (جەرمانییەکان) پەلکێشی کرد و ڕێسا و یاساکانیشی دانا کە ئێستا بەناویەوە ناسراون . هەروەها (فرنزبوب)ی ئەڵمانی

(١٧٩١ – ١٨٦٧) کـە بـە توێژینـەوە فۆنۆلۆجییـە مێژووییـەکان ناسـراوە و (ئۆجەست فردیك بۆت١٨٠٢ – ١٨٨٧) دامەزرێنەری ڕێزمانی هیندۆ ئەوروپی بەراوردکارییە و (ولیەم فـۆن هامبۆڵـت ١٧٦٧ – ١٨٣٥)ی ئـەڵمانی کـە لـە بواری پەیوەندییەکانی زمان بە بیر و کۆششی زانـستی هەیـە و تیایـدا ڕوونـی کردەوە ، کە زمان و بیر پەیوەستن بە گەشەسەندنی ئەویترەوە و ، باوەڕیش بەوە هەبوو ، کە زمانەکان بەگشتی بۆ سێ بەشـی (داپـچڕاوەکان) و (لکاوەکـان) و (ناوگرەکان) پۆلێن دەکرێن.

بە هەمان شێوە (هرمان پۆل)ی ئەڵمانی (١٨٤٦ – ١٩٢١) کـە دەربـارەی مێـژووی زمانـەوانی پـەڕتووکی هەیـە و (هنـری سـویت ١٨٤٥ – ١٩١٢)ی ئینگلیزی کە زۆر گرنگی بە لایەنی وەسفی زمـان داوە و پەرتووکێکیـشی لـەو بـوارەدا بـەناوی (Primer of spoken Englishe) نووسـیوە و ، (شلایـشەر ١٨٦٧ – ١٨٢١)ی ئـەڵمانی کـە یـەکێك بـوو لـە ڕابـەرانی دروسـتکردنەوەی زمـانی هینـدۆ ئـەوروپی بـە شـێوەیەکی ڕێـك و پێـك و پەڕتووکێکیشی دەربارەی ڕێسا و ڕێزمانی بـەراوردکاری هەیـە و پـەرتووکێکی تریشی هەیە کە تیۆرەکەی (داروین)زاڵە بەسەر ئاڕاسـتە هزرییەکانیـدا زاڵـە ، ئەم زانایە (ڕووەکنـاس)بـوو و تێڕوانینیـشی بـۆ زمـان وەکـو (فرانـز بـۆب)ی هاوچەرخەکەی وابوو کە باوەڕیان بەوە بوو کە زمانەکان پێویـستە وەك جەسـتە تەماشایان بکرێت ، کە یاسـا و ڕێـسای چەسـپاو کۆنتڕۆڵیـان دەکـات و ، بـە شێوازی ژیانی سروشتی بەرەوپێشەوە دەچێت ، پاشـان وردە وردە کۆتـایی پـێ دێت و دەمرێـت[٦]. جـاری واش هـەبووە ئـەم زانایـە وای بۆچـووە کـە لـەناو

زمانەکانیشدا مانەوە و بەردەوام بوون بۆ زمانە بەهێزەکانە ، هەروەها لەو باوەڕەشدایە کە زمان لاشەیەکە و چەندەها ئەندامی هەیە[٧] .

ئەم توێژینەوانە زەمینەسازییەك بوون بۆ پەیدابوونی زانستێك کە پێی دەوترێت (زمانەوانی گشتی) ، کە بە ئاڕاستەکردنێکی گرنگی وانەی زمانەوانی لە قەڵەم دەدرێت ، جا پێش ئەوەی باس لەو لایانانەی توێژینەوەی زمانەوانی لەم چەرخەدا بکەین ، دەگەڕێینەوە سەر بۆچوونەکەی (دی سۆسێر) لەوەی کە بابەتە زمانەوانییەکان بریتییە توێژینەوەی خودی زمانەکە ، ئەمەش مانای ئەوەیە زانستی زمانەوانی گرنگی بە زمان دەدات ، ئەویش لە ڕووی بوونی ڕووت و ڕەهای ڕێسا و یاساکانییەوە.

جا بەو پێیەی کە زانستە زمانەوانییەکان زانستگەلێکی گشتگیرن بەپێی گوزارشتەکەی (دی سۆسێر) ، چونکە ئەم زانستە توێژینەوەی دیاردە زمانەوانییەکان و پەیوەستدارەکانی لەسەر هەموو ئەو ئاستانەی دیاردەکانی ئاخاوتن لەلای مرۆڤ دەگرێتەوە . جا ئەو زمانە چ لەلایەن گەلێکی دڕندە یان لەلای گەلێکی خاوەن شارستانییەوە دەرچووبێ یا لەدێر زەمانەوە و لە چەرخە کلاسیکیەکاندا یان لە سەدەکانی نووشووست هێناندا دەرچووبن ، بەمەرجێك ئەوەی کە بە پلەی یەکەم دێت گرنگی دانە بە دەقی نووسراو ، بە پلە دووش بۆ گوزارشتە سەر زارەکییەکان بێت[٨] .

(دی سۆسێر) جەخت دەکاتەوە سەر ئەوەی کە گرنگی زمانەوانی لە سێ بازنەدا خول دەخواتەوە:

- بازنەی وەسف کردن : تۆمارکردنی هەر زمانێك کە لە ئارادا بێت ، هەروەها پێویستە لە سەری مێژووی گروپە زمانەوانییەکان دیاری بکات و جارێکی دی زمانی زگماك لە هەموو گروپێکدا دروستبکاتەوە.
- بازنەی لێکۆڵینەوە و گەڕان بەدوای ئەو هێزانەی کە بە بەردەوامی کار دەکەنە سەر سەرجەم زمانەکانی جیهان ، هەروەها پێویستە ئەو یاسا و ڕێسا گشتیانەی زمان دەربهێنێ کە بەهۆیەوە دەتوانرێ جارێکی دی سەرجەم دیاردەکانی تایبەت بە مێژووی زمانەکان بگێڕدرێتەوە.
- بازنەی دەست نیشان کردنی پێگەی زمان و ناسینی کرۆکەکەی.

لەم ئاڕاستەیەدا پێویستە کۆششە زمانەوانییەکان پەیوەندیەکانی خۆیان لەگەڵ زانستەکانی تردا پتەور بکەن ، چ بە شرۆڤە کردنی دیاردەکان و چ بە پشت بەستن بەو دیاردانە لە ڕووی بەرهەمەکانەوە بێت ، جا بەپێی قسەکانی (دی سۆسێر) لەوە دەچێ زۆرجار بینینی ئەو توخووبانە دەرنەکەوێت کە لەو زانستانە جودای دەکاتەوە.

هەمدیسان دەبێ ئاماژە بۆ چوار دوانەکانی دی سۆسێر بکەین {دوانەی قسە و زمان — دوانەی ناو و ناولێنراو — دوانەی هاوکاتی و بەدوای یەکدا هاتن ، دووانەی ڕەهەندی ئاسۆیی و ڕەهەندی ستوونی ، سێ دوانە لە زانستی زمانەوانیدا تۆمار دەکات: دوانەی زمانەوانی مێژوویی بەرانبەر زمانەوانی ئێستایی کە یەکەمیان لەسەر توێژینەوەی زمان لە چەند ماوەیەکی یەك لە دوای یەکدا بەندە و ، دووەمیش بایەخ بە لێکۆڵینەوەی زمان لە کات و شوێنی دیاری کراودا دەدات. (دووانەی زمانەوانی تیۆری و پڕاکتیکی) ، کە یەکەمیان ئامانجی بنیاتنانی تیۆرێکی گشتییە بۆ پێکهاتەی زمان و دووەمیان

ئامانجیشی بایەخدانە بە لایەنی پراکتیکی بە تایبەتی گوتنەوەی زمان. دوانەی زمانەوانی ناوەوە یاخودبچووککراو (میکرۆنی) لە بەرانبەر زمانەوانیی دەرەکی یـان گـەورەککراو یـان (مـایکرۆنی) دەوەسـتیٚ ، یەکـەمیان جـەخت لەسـەر توێژینەوەی زمان خۆی دەکات بیٚ ئاماژە کردن بۆ ئەرکـە کۆمەڵایەتیـەکانی ، یان ئەو بنەما سایکۆلۆژییەی وەرگرتن و فێربوونی زمانی لەسەر بەندە ، بـەڵام دووەمیان بایەخ بە لایەنە کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی ئەنسرۆپۆلۆژییەکانی زمان دەدات.

هـەروەها (جـۆن لیـۆنز) لـە میانـەی باسـکردنی تیـۆری چۆمـسکی لـە زمانەوانیدا ، پێـشنیارێك دەکـات سـەبارەت بـە چـەند لایـەنێکی پـسپۆڕیی زمانەوانی ، ئێمەش ئاماژەی بۆ دەکـەین وەك پێـشەکییەك بـۆ چـوونە باسـی لایەنە زمانەوانییە هاوچەرخەکان ، کە ئەمانەن:

١. ئادگاری زانستە زمانەوانییەکان ، سەربەخۆیی و جیابوونـەوە لـە زانـست و زانیاری تر ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر کاتێك زانـستی زمانـەوانی نیازمەنـدی هەبوو ، ئەوکاتە بە چڕی سوودی لیٚ دەبینێت.

٢. زانستی زمانەوانی گرنگی بـە زمـانی سـەرزارەکی پـێش زمـانی نووسـراو (دەق) دەدات ، بەپێـچەوانەی ئەمەشـەوە ڕوانگـەکانی زانـستی زمانـەوانیی کلاسیکییەکانە.

٣. زمان لە تێڕوانینی زانستە زمانەوانییەکان ، گشتگیر و تەواوە ، کـاتێکیش کە دەخوێنرێت ، پێویستە بە زنجیرە و قۆناغ بە قۆناغ بخوێنرێت ، لە سـەرەتاوە دەنگەکان لە بچووکترین یەکە و توخمەکانییەوە دەخوێنرێت تا دەگاتە واتا ، لەو ناوەندەشدا بە لایەنەکانی مۆرفۆلۆجی و سینتاکس تێپەڕدەبێت .

٤. زانستە زمانەوانییەکان کۆشش بۆ بونیادنانی تیڕوانینێکی گشتی بۆ زمـان دەکەن و ، لەسەر ڕێچکەکانیدا دەکرێ توێژینەوە سەبارەت بە زمانە مرۆییەکان ئەنجام بدرێت.

٥. زانستە زمانەوانییەکان لە زمانی پەتی و شێوازە زمانییـەکان دەکۆڵنـەوە ، بەو مانایەی کە ئەو زانستانە لە ئاستی بەکارهێنانە زمانییـەکانن ، هـەروەها زمانە بەراییەکان و زمانە هاوچەرخەکانیش بەبێ هیچ لایەنگیرییەك هـەر بـەو شێوەیەن[٩].

جا دوای ئەم پێشەکییە ، ئێستا دێینە سەر تۆمارکردنی قوتابخانە زمانەوانییـە هاوچەرخەکان:

١. قوتابخانەی سویسری
٢. قوتابخانەی نەمساوی
٣. قوتابخانەی دانیمارکی (کوبنهاگن)
٤. قوتابخانەی چیکۆسلۆفاکی (پراگ)
٥. قوتابخانەی فەڕەنسی
٦. قوتابخانەی ڕوسی (مۆسکۆ)
٧. قوتابخانەی ئەڵمانی
٨. قوتابخانەی ئینگلیزی
٩. قوتابخانەی ئەمریکی

(قوتابخانەی سویسری) (جنێف)

Switzerland school

قوتابخانە زمانەوانییەکان لە گۆڕەپانی توێژینەوەی زماندا ئاشنای بیروڕای ئەو قوتابخانەیە بوون ، ئەویش بەناوی قوتابخانەی (جنێف) (Geneva School) یان قوتابخانەی (زیورخ) (Zurich School) ، جا لە کەڵە پیاوانی ناسراوی ئەم قوتابخانەیە زمانزان (فردیناند دی سۆسێر) بوو و ئێمەش پێش ئەوەی بچینە ناو خوێندنەوەی دەروازە زمانەوانییەکانەوە ، دەمانەوێت ئاماژە بە کۆششی زانایانی دی بکەین ، کە بەشداریان لە دەوڵەمەندکردنی ئەم قوتابخانەیە کردووە ، وەکو : (ڕیچاردز لۆکسنجەر) کە بەشدارییەکی کارای لە توێژینەوەی یاسا و ڕێساکانی (فونولۆژی) و (فۆنەتیك) کرد و ، توێژینەوەکانیشی لە پەرتووکەکانی (فسیۆلۆژی و بونیادی دەنگی مرۆیی – ساڵی ١٩٥١) و (دەروازەیەك بۆ زانستی فۆنیاتەری - ساڵی ١٩٥٩) و (نەخۆشییە دەنگیەکانی مرۆڤ – ساڵی ١٩٧٩) پێشکەش کرد ، هەروەها بە هاوبەشی لەگەڵ زمانزانی نەمساوی (بگۆتفرید ئارنۆڵد) بەشداری لە پەرتووکی (دەسکەوت لە دەنگی مرۆیدا – ساڵی ١٩٧٠) کردووە.

هەروەها پرۆفیسۆر (فنك) و (دێڤید) و (هارۆڵد) لە پەرتووکی (فۆنیاتەری – ساڵی ١٩٥٤) و پرۆفیسۆر خاتوو (ایڤا ماریا کریش) لە پەرتووکەکەیدا (زانستی فۆنەتیك – ساڵی ١٩٦٨) و پرۆفیسۆر خاتوو (هیلینا ڤیرنا) لە پەرتووکی (میکانیکیەت و دینامیکیەتی گەروو لە کاتی دەرچوونی دەنگی مرۆیی – ساڵی ١٩٥٥) و چەندەها زانای زمانزانی دی بەشداریان لەم جۆرە توێژینەوانەدا کردووە ، کە تاکو ئێستا پەرتووکخانەکانی (زیورخ) و (ڤیەننا) و

(نیویۆرك) و (كالیفۆڕنیا) ناویانی لە توێی كەلوپەلە زانستییەكانی زمانـەوانی و زانستە یاریدەدەرەكانی تردا هەڵگرتووە[١٠].

بەڵام ئەو زانـا گەورەیـەی كـە بـەهزرە ناوازەكـەی خـۆی تـوانی توێژینـەوە زمانەوانییەكان ئاڕاستە بكات ، بەشێوازێك كە زانایان و توێژەرانی دوای خـۆی بخاتە سەر خالێكی وەرچـەرخان لـە بـواری زانـستە زمانەوانییـە نوێیەكانـدا ، ئەویش (فردیناند دی سۆسێر ١٨٥٧ – ١٩١٣)بوو ، كە كۆڵەگەكانی زانـستی زمانەوانی لەسەر بونیادی دۆزینەوەی لایەنە فیلۆلۆجیەكان دامەزراند ، كە بووە خالێكی دەستپێك بۆ زۆر لە ئاڕاستە فەلـسەفیە زمانەوانییـە هاوچـەرخەكان ، ئەویش لە گوزەرگای بینینە تازەكەی خۆی بۆ زمان ، هـەروەها پەرتووكەكـەی كە بەناوی (كۆرسـیَ لـە بـارەی زمانـەوانی) (Coursede Linguistic quegerenal) نووسـی سەرچـاوەی سـەرەكی زۆر لـە توێـژەرانی بـواری (زماننـاسی) زمانە ئەوروپییەكانە.

جا ئێمە لێرەدا نامەنەویَ وشەكان لـە ڕووی مێژووییـەوە وەسـف بكـەین ، بەڵام دەمانەویَ جەخت لەسەر ئەوە بكەینەوە كە ئەگەر سـەدەی (١٨) و (١٩) مۆركی مێژوویی وبەراوردكاری لە لایەنە بونیادیەكانی زمانی هیندۆ ئـەوروپی بەخۆوە گرتبوبێت ، جگە لە فراوانبوونی ئەم توێژینەوانە لەو دوو سـەدەیە لـە سەر دەسـتی ڕێزمانزانـە تازەكـان و ڕێزمانزانـە نموونەییـەكان ، ئـەوا سـەدەی بیستەم وەرچەرخانێكی گەورەی بەخۆیەوە بینی لە بواری ئەم توێژینەوانەی كـە لەسەر سیَ تەوەرە دەخولانەوە:

١. كەلتوری پێشینان تاكو پێش ساڵی (١٩١٠).

٢. كەلتوری زمانەوانی هیندی لەمەڕ دەنگە زمانەوانییەكان.

٣. ئەو تیۆرانەی کە باس لەو توێژینەوە زمانەوانییە لە تێڕوانینی زانستە سروشتی و تیۆرە بەراوردکارەکانەوە دەکەن(١١).

ئەم سێ ڕێچکەیە لە کاتێکدا دەردەکەوێت ، کە بینینێکی تازە لە بواری توێژینەوە زمانەوانییەکان لەلای (دی سۆسێر) گەڵاڵە بوو ، کە لە وتەیەکی ناساراویدا بەرجەستە دەبێ ، کە دەڵێ : ((بابەتی زانستی زمانەوانی توێژینەوەی زمانەکە خۆیەتی ، لە پێناو خودی زمانەکە)) ، هەروەها (ڕۆبنز) وای دەبینێ کە بیروڕا زمانەوانییەکانی (دی سۆسێر) لە بواری (Coursea) وەکو شۆڕشێکی کووبرنێکی وابوو(١٢). هەروەها (ڕۆبنز) لایەنێکی ئەم شۆڕشەی دی سۆسێریەی ڕوونکردەوە ، کە دەڵێ ((پێویستە زمان بەشێوازێکی هاوتەریب وەسف بکرێت ، بەو مانایەی کە سیستەمێکە لە توخمە پەیوەندارەکان ، هەروەها دەبێ زاراوە زمانەوانییەکانیش نەك بەشێوەیەکی ڕەها ، بەڵکو لە ڕوانگەی یەکدییەوە پێناسە بکرێن ، ئەمەش کرۆکی ئەو تیۆرەیە کە (دی سۆسێر) بەم شێوازە گوزارشتی لێکرد ((زمان لە شێواز پێکهاتووە نەك لە مادده)) و ئەم ڕستەیەش بەو دوو گوزارشتە خوازراوە ڕوونکردەوە ، کە دەڵێ (پارچەکانی شەترەنج و شەمەندەفەر بە شوێنگەکانی خۆی لە سیستەمەکەدا دەست نیشان دەکرێت و دەناسرێت یان لە تۆڕی هێڵە ئاسنییەکەدا بەگشتی دەناسرێت و دەست نیشان دەکرێت ، نەك بە بونیاد و پێکهاتەکەی)(١٣).

لەوەش دەچێت کە توێژینەوەکانی پێشووی دی سۆسێر لە شاری (لایبزج)ی ئەڵمانی لەگەڵ کۆمەڵە ڕێزماننووسە نوێیەکانی وەکو (پۆل ، ئاستۆف ، فرنر ، برۆگمان) ، عەقڵیەتی لەهەمبەر بۆچوونێکی تازە سەبارەت بە توێژینەوەی

زمان کردەوە ، بە وەرگرتنی میتۆدی وەسف وەك گۆڕەپانێکی بە پیت بۆ ئـەو توێژینــەوە زمانەوانیانــە ، لــە هــەمان کاتیــشدا جــەخت کردنــەوە لەســەر توێژینەوەی کاری سیــستەمی زمانــەوانی ، نــەك توێژینــەوەی پێــشڤەچوونی زمانەکە ، جا (دی سۆسـێر) لـەم ڕوونکردنەوەیـەی خـوارەدا ئـەو بنەمایانـە دەخاتــە ڕوو ، کــە ئــەو قوتابخانەیــە بانگەشــەی بــۆ دەکــات ، پاشــان بــووە بنەمایەکی پتەوی وانە زمانەوانییە نوێیەکان:

١.توێژینەوەی زمان لە خودی خۆی و بۆ خۆی ← پەیوەست

بوون (کۆمەڵایەتی)

بوون (کرۆکی مێژوویی و ڕۆشنبیریی

سیستەم (ئاماژە جۆراوجۆرەکان)

٢. توێژنەوەی دوانەییەکان.

٣. توێژینەوە دوای یەکەکان و توێژینەوە هاوتەریبەکان

٤. توێژینەوەی وەسفی زمان بۆیتیە لە بنەمایەکی زمانەوانی زانستیی.

بەڵام توێژینەوەی مێژوویی ئەم ماددەیـەی خـوارەوە دەسـتەبەر دەکـات ، کـە زمانی پێوە دەبەستێتەوە ، کە لە خودی خۆیدا دەبێتــە بەهایــەك ، لەبەرئــەوە توێژینەوەی وەسفی پێویستییەکە بۆ توێژەر پــێش ئــەوەی دەســت بداتــە کــاری توێژینەوە مێژووییەکە ، پاشــانیش توێژینــەوە وەســفییەکە ، پــێش توێژینــەوە پێوانەیەکان دەکەوێت ، چونکە گرنگییەکەی لە گەڕان بە دوای ڕاستەقینەکاندا چڕ دەبێتەوە ، کەچی گرنگــی پێوانەیەکــە لــە دانــانی وێنــە سیــستەمییەکە و پێوەرەکانی سیستەمی ڕێسایی چڕ دەبێتەوە ، تاکو ناردنی ئاخاوتنەکان لەسەر هێڵەکانی دیدگای ڕاست و دروست ڕێچکە دەبەستێت.

٥. تەوەری بگۆڕی (ستوونی) و تەوەری ، گۆشەیی (ئاسۆیی) لە توێژینەوەی زمان ، کاتێك کە پێکهاتەکان بە دابەشکراوی دەردەکەون ، بە شێوەیەك کە ڕەنگدانەوەی سروشتی پەیوەندییەکان و هاوتخووبی توخمەکان بن.

٦. ئاماژە زمانەوانییەکە: زمان لەلای دی سۆسێر ئاماژەیەکە لەناو بازنەی ئاوازدا خەزن کراوە ، ئامانجی توێژینەوە زمانەوانییەکانیش، توێژینەوەی ئەو ئاماژانە و شیتەڵ کردنی پێکهاتەکانی ناو توخمەکانیەتی ، هەروەها دیاری کردنی پلەکانی پەیوەست بوون و پەیوەندییەکانی ڕادەی کاریگەری و کارکردنیەتی لەسەر ئەو پەیوەندیانەی کە لەگەڵیدا هاوتخووبن ، جا چ تاك یا پێکەوە بن .

(دی سۆسێر) لە کاتی توێژینەوەی (ئاماژەی زمانەوانی) جیاوازییەك لەنێوان تێگەیشتووە هزریەکان و وێنەی گوێ بیستی دەکات، ئەم ئاماژەیەش ئەم لایانانە دەخاتە ژێر چەتری خۆیەوە:

حاڵەتی ماددی:
- أ. لایەنی دەرەکی (دەستەی ماددی).
- ب. لایەنی ناوەکی (زارەکی) (دەستەی توخمە پێکهێنەرەکان.

حاڵەتی هزری:
- ج . لایەنی هزری، کە ئاماژە بە ئاخاوتنی سەرزارەکی دەکات.
- د. لایەنی ڕواڵەتی، کە ئاماژە بە ئاخاوتنی خوار زارەکییەوە دەکات.

جا گەر وشەی(پێنووس) وەکو نموونەیەکی پراکتیکی وەرگرین ، تێبینی ئەوە دەکەین:

پێنووس ـــــــــــ◄ئامراز...................... بوونی دەرەکی أ

ـــــــــ◄ ئاخاوتنی درکاو.......... بوونی ناوەکی ب

ـــــــــ◄ وێنەی هزری هۆشیار ج (ناولێنراو)

ـــــــــ◄وێنەی ئاخاوتنی نووسراوی نادرکاوی (گوێ بیستی) د (ناو)

وێنەکە بەم شێوازەی خوارەوەی لێ دێت:

حاڵەتی هزریی ـــ◄{(ناو) د + (ناولێنراو) ج)} ـــ◄ ئاماژەی زمانەوانی.

جەخت کردنەوەی (دی سۆسێر) لەسەر (حاڵەتی هزری بە هەردوو بەشەکەیەوە) و دوورخستنەوەی (حاڵەتە ماددیەکە بە هەردوو بەشەکەیەوە) ، وای لێدەکات لە ڕێژەیەکی دەست نیشان نەکراوی گۆڕانکارییە تاکییەکان دوورەپەرێز بێت، ئەمەش مانای ئەوەیە کە (دی سۆسێر)ی لەتوێژینەوەکانی خۆی ئەلۆفۆن وفۆنیم دوورخستەوە.

دی سۆسێر زمانی کردە شتێکی کۆمەکی کە لە هۆشی بە کۆمەڵدایە و لەو شتانەشە کە زانستی زمانەوانی هەوڵی وەدیهێنانیان دەدات ، هەروەها بریتییە لە ناوچە کاریگەرەکانی هێز لە هەموو زماناندا، لە پێناوی گەیشتنە چەند یاسایەکی گشتیی دیاردەکانی زمانەوانی ، ئەو کارە وا دەخوازێ پشت بە زمانەوانی وەسفی ببەسترێت، کە هەوڵی پەردە هەڵماڵین لە ڕووی واقیع و باسکردنی دەدات ، چونکە وا دادەنێت ئەوە بناغەیەکە یاسا پێوانەییەکانی لە دیارخەرەکانی لێوەشانی زماندا بەرجەستە دەبن لە بواری چالاکی بەربلاوی زمانەوانیدا لەسەری رادەوەستن . ئەو یاسایانەش بریتین لە (چەند پێوەرێکی

نموونەیی کـە وەکـو (Negative)ی ئـەو وێنانـەی وێنـەگر دەتوانـێ چـەند نموونەیـەکی جۆراوجـۆری فـرە ڕەنـگ و فـرە شـێوە و فـرە قـەبارەیان لەسـەر بگرێتەوە، لە توێژینەوەکانی خۆی دوورخستەوە چونکە لـە مێـشکیدا یەکێکـە وەك پیتی (ن) لە هەر شوێنگەیەك لە شوێنگەکانی، بەڵام لە واقیعـدا درکـاوە سەرزارەکییەکانە، کۆمەڵ یـان گـروپ یـان خێـزانێکن لـە (ن)ەکـان و وێنـەی دەنگیشی پێ دەگوترێت. تێبینیش دەکرێت کە زمـانی عـەرەبی وکـوردی ئـەم جودایی و جیاکارییە یان ئەم بەها جیاوازییەی گرتۆتە خۆ ، جگە لەوە نموونـەی وەکو (حين ، نام ، سناو ، نلعب) لەم حاڵەتانەدا (ن)ەکان وێنەیەکن کە لەسـەر ڕووبەرە درکاوەکاندا لەنگەر دەگرن ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا دەسـت لـە جیـایی بەڵگە ئامێزەکان وەرنادەن و نوێنەرایـەتی ڕەمزیـشیان نییـە ، بـەڵام شـێوازی پەیوەندی نێوان نیشانەی زمانـەوانی و ئاماژەکـەی مەسـەلەیەکی نەریتییـە ، ئەمەش لە ڕاستیدا بۆچوونی باری کلاسیکییەکانە ، چونکە هیچ پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لەنێواندا نییە تەنها ئەو ڕێککەوتنە کە کۆمەڵی زمانەوانی لەسەری کۆکن، بەڵام ئەوەی کە لە گروپەکانی ئاخاوتن دەستەبەر دەبێت ، ئەوەیە کە لە ژێر دیاردەی (الاپوما توبیا)دا (On omatopoeia) باسمان کرد.

قوتابخانەی نەمساوی

Austrain School

زمانــەوانی نەمــساوی (فردینانــد شیمنــسکی) لــەو زانــا مەزنانــەی بــواری زمانەوانییە، کــە بەشــێوەیەکی کــارا و بەرجەســتە بەشــداریان لــە توێژینــەوە دەنگییەکاندا کردووە ، پەرتووکە ناسراوەکەشی بەناوی (زانستی دەنگەکان) کە لە ساڵی (١٩٣٥)دا نووسـی، لــەو بنــەما زانــستیانە لەقەڵــەم دەدرێــت، کــە سوودێکی بێ وێنەیان بە جیهانی شیتەڵکاری فۆنۆلۆجی دەنگەکان بەخـشیوە ، جگە لەو توێژینەوە قوڵانەی کە پەرتووکەکە پێشکەشیان دەکات لە بوارەکــانی فیزیای دەنگی و فسیۆلۆژی و ڕێچکەکانی بیستنەوە.

هەروەها لەو زمانەوانە نەمساویانەی کە بەشدارییەکی چـڕیان لــەم بــوارەدا هەبوو (ئیمێل فریشلز)بوو، کــە چــەند پــەرتووکێکی ناســراوی هەیــە ، لەوانــە (بنەماکانی چارەسەری دەنگی مرۆیی و زمــانی ئاخــاوتن – ســاڵی ١٩٢٦) و (فێرکردنی زانستی زمان و ئاخاوتن – ساڵی ١٩٣١).

هەروەها(فریشلز) و (فــایس) و (هایــك) لــە پەرتووکەکەیانــدا (میتۆدەکــانی توێژینەوەی دەنگی مرۆیی و زمان – ساڵی ١٩٣٣)(١٤) و فیلهام براندشــتاین لە پەرتووکی(دەروازەیەك بۆ زانستی فۆنــەتیك و زانــستی فۆنۆلــۆجی – ســاڵی ١٩٥٠) و ......هتد. تێڕاوانینێکی تازە لە بواری توێژینەوە زمانەوانییەکانــدا تۆمار دەکــەن ، لــە کاتێکــدا کــە زمانزانــە پێــشینەکان لــە بۆچــوونەکانیاندا جەختیان لەسەر فێربوونی زمان و دۆزینەوەی نەخۆشییەکانی وتن دەکــرد ، کــە دەکرێ لەژێر سایەی توێژینەوەکانی زانستی پڕاکتیکی زمان پۆلێن بکرێن ، ئەم زانــا پێــشەنگانە بــە توێژینــەوەکانی خۆیــان توانیــان بنــەماکانی قوتابخانــەی

ئەمساوی لە بواری زانستە زمانییەکاندا دابمەزرێنن ، پاشان زۆر کەس لە بواری زانستی زمانە پراکتیکەکاندا سوودیان لێ بینی.

قوتابخانەی دانیمارکی (کوبنهاگن)

Denmark School (Copenhagen)

ئەم قوتابخانەیە بە کۆمەڵی کۆبنهاگن ناسراوە ، کـە دەسـتەیەك بـوون لـەو زمانەوانانەی کە بەشێوەیەکی کارا لە پێشڤەبردنی توێژینەوە زمانەوانییـەکانی چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەم بەشدار بوون ، لەوانە (ئۆتوجیسبرسن Otto Jespersen) لە پەرتووکە ناسراوەکەی خۆیدا (زمان – Language) کە لە ساڵی (١٩٢١) لـە بـواری زانـستی (زمـانی ئێـستا) نووسـی ، جگـە لـە کۆششەکانی لە بواری (فەلسەفەی ڕێزمان) و (ڕێزمانی زمانی ئینگلیـزی) کـە تیایاندا (جیسبرسن) لە درکاوەکانی زانـستی زمـانی پراکتیکـی بەشـێوازێکی فێرکاری ئاسان نزیك دەبێتەوە.

بەهــەمان شــێوە برۆنــدال (Brondal) لــە نووســینەکانی خۆیــدا و (هــ . بیدرســۆن) کــە لــە پەرتووکەکــەی خۆیــدا بــەناوی (مێــژووی توێژینــەوە زمانەوانییەکان) جەختی لەسەر لایـەنی مێـژوویی کـردەوە، لەگـەڵ پێـشکەش کردنی چەند بەراوردکارییەك لەنێوان کردارە زمانەوانییـەکانی ئەوکاتـە. بـەڵام زمانەوانی بە توانا(لـویس هیلمـسیلف) (Louis Hilmslev) لـە بـواری لێکۆڵینــەوەی زانــستی زمانەوانیــدا کــە جێگــری (برۆنــدال)ە و بــە تیــۆرە ماتماتیکەکەی کە (مـۆرفیم)ە ، بـە واتـا نزیکەکـەی (شـیکردنەوەی نیمـچە ماتماتیکی زمان) ناسراوە. (مـۆرفیم) تیـۆرێکی زمانـەوانی بونیـادی ڕووت و ڕەهـا و لۆجیکیـە ، کـە زمـان بـە شـێوازێکی ماتمـاتیکی و لـە گوزەرگـای میتۆدێکی پشت ڕاست بە هزری هەڵگوزراو ڕێچکەی پـێ دەکـات ، هـەروەها لەسەر کۆڵەگەی لۆجیکی ماتماتیکی ورد دامەزراوە ، ئەوەی ڕاستی بێـت ئـەم

تیــۆرە ڕەهائــامێزە لــە پــەرتووکی (هیلمــسلیف) بــەناوی (بنــەماکانی ڕێــسا زمانەوانییە گشتییەکان) دەرکەوت ، کە لــە ســاڵی (١٩٢٨) دەرچــووە ، ئــەم تیۆرە هەروەکو (ڕۆبنز) وەسفی دەکات کە لەسەر بونیادی هزرە ســەرەکییەکانی زمان لەلای (دی سۆسێر) دامەزراوە ، چونکە لەوێدا جــەخت دەکاتــەوە لەســەر ئەوەی کە زمــان ڕوخــسار و شــێوازە و نــاوەرۆك و جەوهــەر نییــە ، هــەروەها ماددەیــەك نییــە لــە ئاســتی مانــادا (Content Plane) (واتاســازی و ڕێزمان) و (ئاستی دەربڕین) (Expression Plane) (فۆنۆلۆجیا) .

جا شێوازی زمانەوانی بەڵگەی ئەم تیۆرە کۆمەڵە پەیوەندییــەکی ئــاڵوگۆڕکراوە لە نێوان ئەو توخمانەی کە ئاستی دەرك کراو بەرەو دەرەنجامێکی لۆجیکی ڕاپێچ دەکــەن ، لەگــەڵ گرنگــی دان بــە پێوانــەکانی ســەرووی زمانــەوانی ، چــونکە شیکردنەوەی واتا پێویستە لەگەڵ ئــەم پێوانانــە جیابێــت ، بــە هــەمان شــێوە سەبارەت بە شیکردنەوەی دەربڕینەکان (فۆنۆلۆجیا) ، چونکە پێویستە ئــەویش بە جودا بێت لە پێوانەی سەرووی دەنگییەکانەوە (سەرووی زمانەوانیەکان)(١٥) .

زمان لە شرۆڤەی ئەم تیۆرەدا ڕوخسارە و بــە هــەمان شــێوەش تۆڕێکــە لــە پەیوەندییەکان ، بەڵام ماددە نییە ، جگە لەوەی کە تیۆرێکە زمان بەرەو لایەنە ڕەهــا و لۆجیکییــەکان ڕاپــێچ دەکــات . لــە ئادگــارە جوانکارییــەکان دوور دەکەوێتەوە ، ئەویش بە پشت بەستن بە ڕەنگی ماتمــاتیکی ، چــونکە چــەمکی تازە لە دابەشکردنی بەشە ڕێزمانییەکاندا پێشنیاز کردووە ، تاکو ئێستاش لــە مەیدانی پراکتیکی ڕاستەقینە، بواری زانستەکانی زماندا بەشێوەیەکی گــشتی دوورە پەرێز بووە، دەشتوانرێت وێنەی بزاوتی (مۆرفیم) بەم شــێوەیەی خــوارەوە بکێشرێت (١٦):

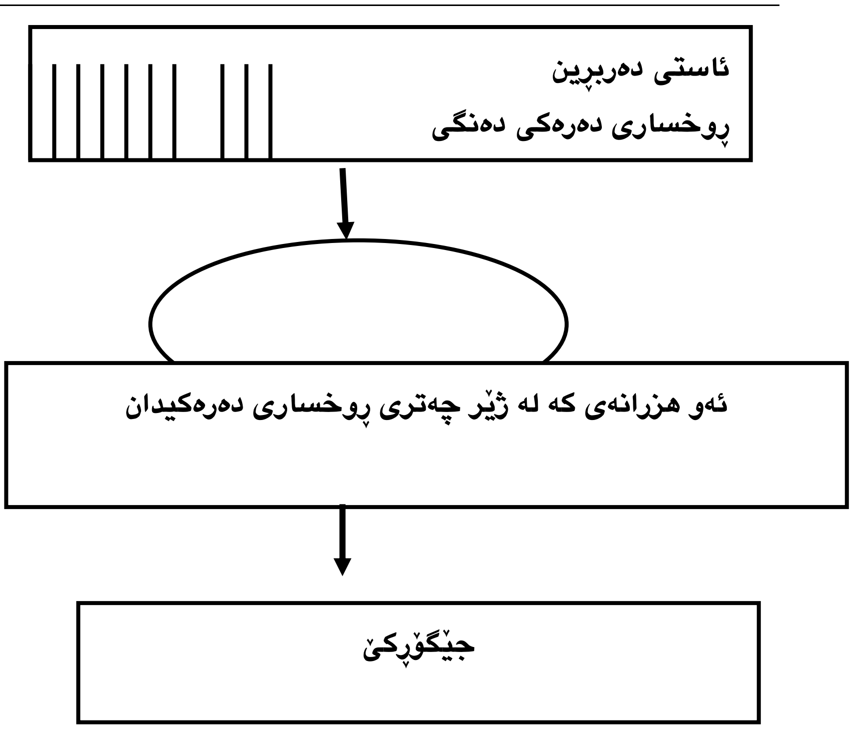

جا لە جێ بەجێ کردنی ئەم ئاڕاستەیەدا ، ناتوانرێت پشت بە خوێندنەوە ببەسترێت ، چونکە ئەم ئاڕاستەیە پێداوی خاوەن بەها یەکەییەکان دەگەیەنێ ، کەچی کرۆکی مەسەلەکە بەرەو گشتگیر بوون و ئاسانکاری ئیجرا کردن و نەبوونی کێبڕکێ ڕێچکە دەبەستێت ، ئاستی دەربڕینیش وەك هاوکێشەیەکی بابەتی بۆ ماددەی فۆنەتیك بە ڕێگەیەکی ڕاست و دروستی خۆی دەمێنێتەوە ، شان بە شانی ئاستی ناوەڕۆکەکە کە هاوکێشەیەکی بابەتی لێکۆڵینەوەی واتاسازییە و هەردووکیان دوو هێڵی پەیوەست بوون بۆ جێبەجێ کردنی (مۆرفیم). هەندێك کەس بە (مۆرفیم) دەڵێن تیۆری (پەلاری) و (ڕۆبێنسی

زمانـــەوانیش) لـــە پەرتووکەکـــەی خۆیـــدا (A Short History of linhuistics) ئاماژەی بۆ کردووە.

قوتابخانەی چیكۆسلۆفاكی (پراگ)

Czechoslavakia School (Prague)

پاش پەیدابوونی بۆچوونەكانی (دی سۆسێر) كە لە پــەرتووكی (Course) بڵاوكرایەوە ، لە چیكۆسلۆفاكیا قوتابخانەیەكی زمانــەوانی بــەناوی قوتابخانــەی (پــراگ) پەیــدابوو، كــە ئــەمیری ڕووســی كۆچــبەر (نیكــۆلای ســێراجنیش ترۆبتسكۆی) (١٨٩٠ – ١٩٨٣) و زمانزانی بــە ڕەچــەڵەك پۆڵەنــدی (ڕۆمــان جاكۆبسن) (١٨٩٠ – ١٩٨٢) داهێنەری ئەم قوتابخانەیە بوون ، هــەروەها لــە كەڵە پیاوەانی ئەم قوتابخانەیە زمانزانی بە ڕەچەڵەك چــیكی (ولــیم ماســیوس) (١٨٨٢ – ١٩٤٥) و (جان موكارۆفكسی) كە فەیلەسوفێك بوو پڕەنسیپەكانی جوانناسی بۆ قوتابخانەی (پراگ) دانا.

بونیادنەرانی ئەم قوتابخانەیە چەند دیــدارێكی ڕێكیــان ئەنجامــدا و بەرنامــەی كاری قوتابخانەكەیان بۆ كــۆنگرەی یەكــەمی زانایــانی زمــانزان لــە (لاهــای – هۆڵەندا) لە ساڵی (١٩٢٨) پێشكەش كرد، كە لــە ژێــر ناونیــشانی (كاروبــارە بنەڕەتییەكانی زنجیرەی پراگی زمانەوانی) بەڕێوەچوو ، كە جەختی لەسەر بوونی كرداری زمان كردەوە.

جا ئەم كۆنگرەیە ئەو بەیاننامەیەی خوێندەوە كە ڕابەرانی ئەم قوتابخانەیە لــە كۆنگرەی زمانە سلاڤییەكان لە ساڵی (١٩٢٩) دەریان كرد ، كە لە دووتوێیــدا فۆرمەلەی تیۆرە بونیادگەرییەكەیان لە ئاستە دەنگی زمانیەكەیدا خستە ڕوو ، لە هەمان كاتیشدا جەختیان كردەوە لەسەر ئەوەی كــە بنەچــەی زمــان لــەوەوە هاتووە كە بونیادێكە و دادەمەزرێ ، وەكو یەكەیەكی تەواو بەرەو پێش دەچێت ، نەك بەشێوەی زنجیرەی پێشڤەچوونی تاكی كە لە مێــشكدا دروســت دەبێــت و

پەیوەندی لە نێوانیان نییە ، بۆیە لە خوارەوە بەیانناماکانی ئەم قوتابخانە زمانەوانییە تۆمار دەکەین:

١. ئەم قوتابخانەیە تیۆری (دی سۆسێر)ی لە فۆنیمدا پراکتیزە کرد ، کە مانای دەنگی ئاخاوتنە بەو وەسفەی کە ڕووداوێکی دەنگییە ، ئەم گروپە لە کۆشش دابوون بۆ پێشخستنی بەو حیسابەی کە ئەڵقەی گەیاندنی گرێبەستە لە فۆنۆلۆژیدا وەکو زانستێکی زمانەوانی شیکردنەوە ، کە لە ڕوانگە کردارەکییەوە دەڕوانێتە زمان ، وەکو یەکەیەکی تەواو بۆ چەند مەبەستێکی دیاریکراو کار دەکات ، جگە لەوەی کە فۆنەتیك زانستێکی سروشتی فیزیاوییە کە تایبەتە بە توێژینەوەی لایەنە فسیۆلۆجیەکانی دەنگی مرۆڤ و لە بەیاننامەکانیدا پشت بە ئامێر و ئالەتەکانەوە دەبەستێت. دەنگەکانی ئاخاوتن لە ڕوانگەی ئەم قوتابخانەیەوە سەر بە ئاخاوتنە (Parole) ، بەلاّم (فۆنیم) سەر بە زمانە (Language) ، هەر فۆنیمێك لە یەکەیەکی فۆنۆلۆجی لێکدراوە لە ڕێگەی دەنگەکانی ئاخافتنەوە جێبەجێ دەکرێ ، ئەم یەکەیەش لە ژمارەیەك ئادگارە جیاکاریەکان پێکهاتووە ، کە بە (ئەلۆفۆن) ناوی دەبرێ ، (فۆنیم) لە ئاراستەکانی ئەم قوتابخانەیەدا لە توخمە دیارەکانی هەژمار دەکرێت، کە گرنگییەکی بێ وێنەی لە بواری زمانزانیدا هەیە.

٢. ئەم گروپە کۆششەکانیان ئاراستەی شیکردنەوەی چەمکی (فۆنیم) و پێشڤەبردنی (تیۆری فۆنۆلۆجی) و زانستی شێواز (Stylistics) و لایەنە ڕێزمانییە بەراوردکارەکانەوە کرد.

٣. زمان لەلای ئەندامانی ئەم قوتابخانەیە سیستەمێکە لە نیشانەکان (Signs) و ڕوونکردنەوەی وەسفەکەشی لەسەر بنەمای دیاریکردنی سنووری

پەیوەندیەکانی نێوان هەریەك لە توخمەکان و پەیوەندییەکانیان بە توخمەکانی ترەوە.

٤. گرنگترین کار کە بە میتۆدی ئەم قوتابخانەیە و بە ئاڕاستە گشتییەکانییەوە پەیوەستە ، پەرتووکی (بنەماکانی فۆنۆلۆژی)ی (نیکۆلای تروبتسکۆیە).

٥. ئەم قوتابخانەیە جیاکارییەك لەنێوان (فۆنۆلۆژی) و (فۆنەتیك) دەکات، ئەویش کاتێك کە شتەکان بەرەو شیکردنەوەی کارەکانی فۆنۆلۆجیەکانە بۆ یەکە فۆنۆلۆجییەکان ، کە ئەویش سێ بەشە:

أ. کردارە چەندێتیەکان (ڕێژەی یەکەکان).

ب. کردارە دەست نیشانکارەکان (سنووری یەکەکان).

ج. کردارە جیاکارییەکان (جیاکاری واتایی).

کۆششەکانی زمانزان (ڕۆمان جاکۆبسن)ی قوتابی (تروبتسکۆی) ، کاریگەرییەکی گەورەی لە ئاڕاستەکردنی توێژینەوەی زمانەوانی هەبوو، چونکە بە گواستنەوەی ئەم بۆچوونە بۆ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سوودێکی زۆری گەیاند ، ئەویش بەکارکردنی لەسەر دەزگاکانی شیکردنەوەی ڕەنگاڵەیی (Spectrographs) ، کە توانای شیکردنەوەی فۆنیمی زمانەکان و دابەشکردنی هەمبەرە دوانییەکانی لەڕووی (ئەکوستیکیەوە) ، نەك لەسەر بنەمای درکاوی ڕاستەوخۆ.

٦. ئەم گروپە گرنگی بەو فرەییە فراوانەی کارەکانی زماندا ، بەرەو بەکارهێنانی زمان لەلایەنە گشتییەکانی جوانی و ئەدەبییەوە هەنگاوی نا ، ئەمەش ڕەنگدانەوەی ئارەزووی هەندێك لە زنجیرەی توێژینەوە زمانییەکانی

ئەمریکی بوو ، کە زمانی بەگوێرەی لایەنە زانستییەکەی پۆلێن دەکرد، نەك لایەنە ئەدەبییەکەی[١٧].

(س . م . لامب) تیۆری (ڕێزمانی چینایەتییەکانی (Stratification)) خستە ڕوو، بۆ شیکردنەوەی ڕواڵەتی گشتی زمان ولایەنی دەنگی . ئەمەش لایەنێك لە تیۆری (پراگ)ی زمانەوانی پێکدەهێنێت ، ئەم تیۆرە لەسەر بنەمای ڕێکخستنی بەیەکەوەی ئاستەکان بەشێوازێکی هەرەمی دامەزراوە.

ئاستی مۆرفیمی کە لە ئاستی فەرهەنگی پێکهاتووە. ئاستی فەرهەنگی کە لە ئاستی (یەکە واتاییەکان) پێکهاتووە و ئاستی فۆنیمی کە لە ئادگارەکانی ئاستی خوارەوە بۆ ئاستی مۆرفیمی پێکهاتووە، تیایدا ئاستەکان جۆراوجۆرن و سیستەمەکان لەسەر ئاستی پێکهاتە باڵاکان پێکەوە دەلکێن[١٨].

ـــــ جێگای ئاماژەکردنە پاش جەنگی دووەمی جیهانی ، کۆمەڵەی پراگ لێکهەڵوەشایەوە. (ڕۆمان جاکۆبسن)ی پسپۆڕی بواری زانستی ڕێزمانی بەراورد و فەلسەفەی زمانە سلاڤییەکان ، ساڵی (١٩١٥) یانەی زمانەوانی پاریسی دامەزراند و ، لەساڵی (١٩٣٨) ڕا تامردنی چەندین پلەی ئەکادیمیی وەرگرت ، کە دوا پلەیان لە پەیمانگەی تەکنەلۆژیای ماشیۆلیستی سەر بە زانستگای ڤیەننا بوو.

قوتابخانەی فەرەنسی

French School

هەر لەوكاتەی كە كۆمەڵەی زمانەوانی پاریسی ساڵی (١٨٦٦) دامــەزرا ، كۆششی زمانەوانییە فەرەنسییەكان لە بواری توێژینەوە زمانەوانییەكان دەستی بە دەركەوتن كرد ، ئەویش لە ڕوانگەی ئەو توێژینەوە و ئەو پەرتووكانــەی كــە باس لە زمان و فەلسەفەی زمان و لایەنە دركاوەكان و فۆنەتیك دەكرد. زانستی فۆنیاتەری كە پێی دەڵێن: (پزیشكیی فۆنەتیك) ، زانــستێكە لــە دروســتبوونی دەنگی مرۆڤــ و نەخۆشــییەكانی و چارەســەركردنی و پێوانــە و پێوەرەكــانی و هەموو ئەو شتانەی پێوەندییان بە فسیۆلۆژیای دەنگەوە هەیە دەكۆڵێتەوە.

جگە لە توێژینەوەی لایەنی فسیۆلۆجییەتی بیــستن و دینامیكیــەتی دەنــگ و توێژینــەوەكانی تــریش ، كــە چارەســەری لایەنــە زمانەوانییــە وەســفییەكان و پێوانەییەكان و هاوتەریبەكان دەكات و ، چەند پردێكی پەیوەست بــوونیش لــە ڕوانگەی میتــۆدی بەرانبــەری و بــەراوردەكان دروســت دەكــات. شــێوەی ئــەم قوتابخانەیەش هەروەكو ئەوانی پێشووتر وایە، چونكە توێژینەوە بەراییەكان هەر دەربــارەی زمــانی نووســراو و تۆمــاركراو بــوون ، ئــەوەش بــواری زمانــەوانی مێژووییە، كە لەوانەیە دوور و نزیك بــە مــاددەی زمانــەوانی بەراوردكارییــەوە پەیوەست بێت ، وەكو زمانەوانی مێژوویی گشتی كــە (ا. مابیــت) لــە ســاڵی (١٩٤٨) دەرچوو.

جا بە بڵاوبونەوەی وشەی فەرەنسی (فۆنیم - Phoneme) كە مانای دەنگی ئاخاوتن دەبەخشێ، بەو حیسابەی كە ڕووداوێكی دەنگیە ، لــەم بــوارەدا چــەند نووسینێكی كەڵە زمانەوانانی فەرەنسیی دەركەوتن وەكــو (ب . ڕوســیلۆ) كــە

پەرتووکی (بنەماکانی زانستی فۆنەتیکی ئەزموونی) نووسی و لە ساڵی (١٩٥٩)دا بڵاوکرایەوە و ، (جاستۆن باری) پەرتووکەکەی (دەروازەیەك بۆ زانستی فۆنەتیکی گشتی) لە ساڵی (١٩٢٨) دەرچوو.

هەروەها زانای زمانەوانی فەرەنسی (ج . فندریس) لە پەرتووکەکەی خۆیدا (زمان) لە ساڵی (١٩٢٩)دا دەرچوو ، تێڕوانینێکی چڕ دەربارەی ئەم سیستەمە کۆمەڵایەتییە تۆمار دەکات و کار و توانا بەرهەمهێنەکانی لە ڕوانگەی چەند قۆناغێکی دابەشکاری و پێوانەدا دەخاتە ڕوو . بەڵام (مۆریس گرامۆنت) لە پەرتووکەکەی خۆیدا (فۆنەتیك) کە لە ساڵی (١٩٣٩)دا دەرچووە ، لایەنە وەسفی و فسیۆلۆجیەکانی فۆنەتیك و ئاڕاستەکان یان ئەو یاسا دەنگیانەی کە کۆنترۆڵی هەندێك دیاردە زمانەوانییەکانیان دەکات خستەڕوو.

پاشان کارەکانی زمانەوانانی فەرەنسی وردە وردە هاتە ئاراوە، کە ئەمانەی خوارەوەی لێ دەخەینەڕوو:

- د. هۆسۆن ـــ فسیۆلۆجیای فۆنیمەکان ـــ لە ساڵی (١٩٥٠)دا دەرچوو و ، میکانیکیەتی دوو لێوانی دەنگی لەکاتی دەنگدانی گەروویی، کە لە ساڵی (١٩٥١)دا بڵاوکراوەتەوە.
- هـ . ڕشێر ـــ (کورتەیەك دەربارەی شیکردنەوەی فۆنەتیکی ئەستسیلۆگرافی فەرەنسی)، لە ساڵی (١٩٥٠)دا بڵاوکراوەتەوە.
- بێترل مالمبرگ ـــ فۆنەتیك ـــ لە ساڵی (٩٥٤)دا بڵاوکراوەتەوە.
- جۆی کۆنت ـــ (میکانیکیەت و دینامیکیەتی دەنگی مرۆیی لەکاتی ئاخاوتن) ، لە ساڵی (١٩٦٥)دا بڵاوکراوەتەوە.

جا بیروڕاکانی ئەم قوتابخانەیە لە ڕوانگەی وەرگێڕانە جۆراوجۆرەکانی زمانە جیهانیەکانەوە بڵاو بۆوە.

هەروەها لە سەرەتای هەشتاکانەوە لەلای هەندێك لە زمانەوانە فەڕەنسییەکان زۆر لە مەسەلە پێکهاتەییەکانی زمان دروست بوو ، ئەویش لەسەر نزیك کردنەوەی درکاوەی هەمبەر یەك Contrastive Enusiative ، هەندێك لەو زانایانە ئەو مەسەلە پێکهاتەییانەیان لە دەرەنجامی پراکتیزەکردنی بەسەر زمانی ئینگلیزیدا دەستکەوت ، کە مەبەستیان تێگەیشتنی کاری زمان بوو بەگشتی، لەوانەش (هێنری ئادەمسکی ، ئەنتۆنیۆ کولیلۆ)، جگە لە چەندەها زانای تر ، کە لە زانکۆ و ناوەندەکانی توێژینەوەی زانستی فەڕەنسی سەرقاڵی توێژینەوەی زمانەوانی بوون ، ئەو زانایانە کاریان لەسەر پێشڤەبردنی تیۆری ڕێزمانی دەکرد ئەویش لەسەر بنەمای هەمبەریەکی (میتا زمان)[١٩].

قوتابخانەی ڕووسی (مۆسکۆ)

Russion School (Moscow)

ئەم قوتابخانەیە بە (زنجیرەی مۆسکۆی زمانەوانی ناوزەد دەکرێت) یان (ڕواڵەتیە ڕووسەکان)، کە لە ڕووسیا لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەسەر دەستی کۆمەڵێك لە قوتابیانی توێژینەوە زانستییەکانی زانکۆی (مۆسکۆ) ساڵی (١٩١٥) دامەزرا و گەشەی سەند. جا ڕابەرانی ئەم گروپە بە(کۆمەڵی خاوەن بۆچوونی وشەسازی) یان (سنوورییەکان) یان (شکڵیەکان — ڕواڵەتییەکان) یان کۆمەڵی (Opojaz) ناودەبرێن ، کە کورتەی ڕوانگەیەکی ڕووسی پێکدێنێت و بەناوی (کۆمەڵەی توێژینەوەی زمانی شیعری).

جا لە بەناوبانگترین بانگخوازانی ئەم گروپە، ئەمانە بوون: (ڕۆمان جاکۆبسن) (بۆریس ئیکنبام Boris Eikenbam) ، (تینیانۆڤ) ، (بروپ) ، (شیۆڤسکی).

— بۆچوونەکانی ئەم کۆمەڵە زمانەوانییە کانگایەکە لە کانگاکانی بونیادگەری (سۆسێر) و بۆچوونە زمانەوانیی و ڕەخنەییەکەی لەسەر وازهێنانی بونیادی بۆچوونی کلاسیکی دامەزراوە ، کە دیاردە زمانەوانییەکان لەسەر بنەمای لایەنەکانی پەیوەندی پتەوی نێوان ڕوخسار و ناوەرۆك شرۆڤە دەکات ، ئەمەش بیرۆکەیەکی ڕەخنەگرە دێرین و ڕەوانبێژە عەرەبەکانن ، کاتێك کە گومانی ئەوەیان برد، ئاخاوتنەکان دەفری چەمکەکانن . جا لە دیارترین بۆچوونەکانی ئەوەیە کە شیعر لەلای ڕابەرانی خۆی، بەکارهێنانی ئەدەبی نایابە بۆ زمان ، چونکە زمانێکە لە چنراوە دەنگییەکاندا پێکهاتووە ، بۆیە ڕێك و تەبا و گونجاوە و ، ڕیتمەکانی گرنگترین فاکتەرەکانی بیناکردنیەتی ، جا لێرەوە ئەو

زانایانه بەرەو بەرهەمهێنانی تیۆری ئەدەبی هەنگاویان نا ، کە گرنگی بە ڕەخنە بدات.

ڕابەرانی ئەم قوتابخانەیە سەرقاڵی دەست نیشان کردنی نموونەی بۆچوونەکانیان و دانانی فۆڕمەلەی ئەو گریمانانەن ، کە شرۆڤەی چەندیەتی و ئەو ئامرازە ئەدەبیانە دەکات بۆ بەرهەم هێنانی کاریگەرییە جوانییەکان.

ئەمە سەرباری ئەو چۆنیەتییەی کە کاری ئەدەبی لە بەرهەمەکانی دی جیادەکاتەوە ، هەرچەندە لە هەندێك ڕووەوە پەیوەندی لەگەڵدا هەیە ، ئەدەب لەلای ڕواڵەتییەکان سیفەتێکی هەیە، کە بەکارهێنانێکی تایبەتی زمانە و ، لە تێڕوانینی مایکۆفسکیش (ئەو شیعرەی کە جەخت لەسەر زێدی شیعر دەکاتەوە لە شتە ڕەهاکان خۆی نابینێتەوە ، بەڵکو لە بەزم و ڕەزمی هاوچەرخی ماددەدا خۆی دەبینێتەوە).

هەروەها شیعر بەرهەم و دەرەنجامی سەرجەم ئەو ئامرازە شێوازکارانەیە، کە شاعیر لە بونیادە هونەرییەکانیدا بەکاری دەهێنێت. ڕابەرانی ئەم قوتابخانەیە پرەنسیپی وەرگرتنیان لە ئامێز گرت، بەو ئیعتیبارەی کە ئاوێنەیەکە، ڕواڵەت و ماهیەتی ڕوخساری بونیادەکەی تیادا ڕەنگ دەداتەوە، ئەو بونیادەی کە تایبەتمەندی فرەیی هەیە لە گەڵاڵە کردنی شتەکان و پێداوەکانی ئەو شتانە ، جا ئەم قوتابخانەیە میتۆدی هەڵێنجانی لە هەندێك ڕووبەرە شیکردنەوەکاندا لە ئامێز گرت وەك بنەمایەك بۆ شرۆڤە کردنی پێداوەکانی ئەم دیاردەیە، ئەمەش شان بە شانی قوڵایی دەنگی و مەسەلەی ڕیتم و کێش و وشەسازی و ڕێزمان و واتاسازی و شێواز و پێکهاتە زمانییەکان ، کە پەیوەندی بە ڕەهەندی جوانناسی و فەلسەفییە ڕۆچووەکانەوە هەبێ.

تێڕوانینێکی لەم جۆرە بە جۆرێك لە جۆرەکانی پەیوەست بوونی نادیار لەگەڵ هونەرە جوانەکاندا هەژمار دەکرێت، بۆیە هەندێك لە ڕێکخەرانی شیکردنەوەی و مۆزیـك و هونـەرەکانی شـێوەکاری چـاویان بڕییـە ئـەم میتـۆدە ڕواڵەتییـە هاوردەیە ، کـە لەسـەر بونیـادی دۆزینـەوەی ڕەهەنـدەکانی زمـانی هونـەر و ئامرازەکانی جێبەجێ کردنی کاروبارەکانی دروست بووە. جا لەوانەیە وردتـرین وەسفی پرەنسیپەکانی ئەم قوتابخانەیە بانگەشە کردن بێت بۆ پەیوەسـت کردنـی ڕاستەوخۆ لەگەڵ کاری هونەریی و ڕۆچوون تیایدا ، جا لەهەر جۆرێکدا بن جگە لە بانگەشە کردنی چرپی ئەم قوتابخانەیە بۆ وتنەوەی خودی خۆی.

شاعیر لەلای ڕابەرانی ئەم قوتابخانەیە لە بـواری زمانـدا ڕۆڵـی مۆزیکـژەن دەبینێـت ، کـە گەمـە بـە دەنگـەکان دەکـات ، یـان وەك وێنەکێـشێك کـە مامەڵەیەکی تایبـەت بـە ڕەنگـەکان دەکـات. کەواتـە ئـەدەب لـەلای ئـەوان ڕواڵەتێکی دەنگی (سیمیۆلۆجیە) . چونکە لەوەوە مادده زمانەوانیەکە (بەپێی بۆچوونی خۆیان) دەست پێ دەکات . ئەویش لە بواری کۆمەڵـە سیـستەمێکی ڕەمزی وەك دەرەنجامێکی ئەم تێڕوانینەش لە زمان نـەك نوێنەرایـەتی واقیعـی زمانەکە خۆی[٢٠].

(ڕۆمـان جاکۆبـسن) بـە بزوێنـەر و داینـەمۆی ئـەم بازنـە زمانەوانییـە دەژمێردرێت ، بەڵام ئەم بازنە زمانەوانیە لە سـاڵی (١٩٣٤) پـەرت دەبێـت و کۆتایی پێ دێت.

با سەیری شاعیری سۆڤێتی (کرزانۆڤـ) بکـەین، کـە لـە بەیاننامەیەکیـدا بەرانبەر کۆنگرەی یەکەمی نووسەران لە ساڵی (١٩٣٤) باس لە چیرۆکی ئـەم پاشەکشێیە دەکات و دەڵێت: ((کەس ناتوانێ گرفتەکانی فۆرمەلەکردنی شـیعر

چارەسەر بکات یان هەستێ بـە شـیکردنەوەی خـوازراو و وێنـە و ڕیتمـەکان ، چونکە گەر ئاوەها بکات، لەو کاتە دەڵێت ئەو ڕواڵەتییە دەستگیر بکەن ، بۆیە ئێمە هەموو لەوەداین بە ئاواتی ڕواڵەتی بوون تۆمەتبار بکرێین)[٢١].

هەندێك لە پێشەنگانی ئەم قوتابخانەیە بۆ ئەمەریکا کۆچیان کرد ، لەوانـە (ڕێنیەویلك) و (ڕۆمان جاکۆبسن) کە کاریگەریەکی ڕوونیـان لـە ئاڕاسـتەکانی ڕەخنەگەریی تازە لە ماوەی پێنج دەیەی یەکەمی سەدەی بیستەم تۆمار کرد.

قوتابخانەی ئەڵمانی

German School

سەدەی نۆزدەهەم سەدەی سەرهەڵدانی پێشڤەچوونی دیاردەکانە ، وەکو سەرەتایەك بۆ وانەی زمانەوانی پشت بەستوو بەتیۆروانینێکی ورد ، جا تیۆری(داروین) کاریگەری خۆی بەسەر توێژینەوەی بەیاننامەکانی دیاردە زمانەوانییەکانی لای زانایانی ئەڵمانی لە زۆربەی زۆری میتۆدە زانستی و فەلسەفییەکان هەبوو.

توێژینەوە فۆنەتیکی و فۆنۆلۆجی و بەراوردکارەکان و مێژووی زمانەوانی ، چەند هەنگاوێکی بوێرانەی لەلای زانا ئەڵمانەکان نا ، وەکو (فرانس بۆپ — ١٧٩١ — ١٨٦٧) دامەزرێنەری زانستی فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی و ، (جاکوپ گریم — ١٧٨٥ — ١٨٦٣) دامەزرێنەری زانستی ڕێزمانی بەراوردکاری و (کریستیان ڕاسك — ١٧٨٧ — ١٨٣٢) ، ئەم سێ زانایەش سێ گۆشەی زانستی زمانەوانی پێك دەهێنن ، هەروەها (فلیلهام فۆن همبولت — ١٧٦٧ — ١٨٣٥)ی ئەڵمانی کە بەچڕی زانیاری زمانەوانی و هزربینی بە مەسەلە زمانەوانییە جۆراوجۆرەکاندا ناسراوە.

زمان لەلای (همبولت) توانایەکە لەسەر داهێنان ، نەك تەنها بەرهەمهێنان ، ئەم توانایە لە مێشکی قسەکەردا چەسپاوە، دەنگیش پێکهاتەی ڕواڵەتی زمان بەرجەستە دەکات ، ئەمەش بونیادی واتایی و ڕێزمانی زمانێکی دیاری کراوە ، کە توخمەکانی زمان و ڕێزمان لەسەر ماددەی خاوی ئاخاوتن ڕێك دەخات[٢٢].

لە پاڵ ئەمانەشدا لە ساڵی (١٨٧٦) لە شاری (لایبرج)ی ئـەڵمانی کۆمەڵـە لاوێـك پەیـدابوون ، کـە گرنگیـان بـە کێـشە زمانییـەکان دەدا ، پاشـان بـە (ڕێسایییەکان) ناوزەد کران. هەروەك (ڕۆبنز) دەڵێ ئەمـە نازنـاوێکی فەرمییـە بەناوەرۆکێکی سیاسییەوە[٢٣].

ئەوانەش ئەم زانایانەبوون (هــ. ئستۆف) و (ك . برۆگمان) و (هرمـان پـۆل) و (ك. ڤرنر) کە چەندەها بیروڕای بنەڕەتیان لـە زانـستی مێـژووی زمـان لـە بواری دەنگەکان و شێوازەکان و توێژینەوەی خوازراوی زمانەوانی پێشنیاز کـرد ، بەو حیسابەی کە ئاماژەیەکی گشتییە بۆ مێژووی زمانەکە.

یەکێك لە لایەنگرانی ئەم قوتابخانەیەی زمانزانی تازە گەر (هرمان پـۆل)بـوو (١٨٤٦ – ١٩٢١) ، کە لە پەرتووکەکـەی خۆیـدا (Principles)، تیـۆری ئەم پرۆگرامە زمانەوانییەی خستە ڕوو و تیایدا وتی : بۆ ئەوەی گـرفتی زمـان بەشێوەیەکی زانستی سەرکەوتوو چارەسـەر بکرێـت ، پێویـستە چارەسـەریەکە مێژوویی بێت[٢٤].

ئەم گروپە جەختیان لەسەر ئەوە کردەوە کە پیتەکانی زمانە مردووەکان بە هیچ شێوەیەك گونجاو نین بـۆ بەخـشینی زانیـاری سـەبارەت بـە درکاوەکـان ، لەبەرئەوە پێویستە لێکۆڵینەوە ئاڕاستەی زمانە زیندووەکان بکرێت. لەسەر ئەم بنەمایەش زمـان و بـەکارهێنراوەکانی ئـەوروپا بوونـە جێـی گرنگـی پێـدانی ڕێزماننووســە لاوەکــان ، پاشــانیش هــەر لــەوێوە توێژینــەوەی شــێوازە زمانەوانییەکان چاو پێداخشانی زمانەوانی و دەرچوونی نەخشەی شێوازەکان لەم قۆناغـەدا ئەنجامدرا[٢٥].

هەروەها (ڕۆبنز) ئەوەی ڕوونکردەوە، کە کۆمەڵی ڕێزماننووسە لاوەکان وادەبینن کە زمان بوونێکی ڕاستەقینەیی نییە بە دوور لە ڕای وتەبێژەکان، ئەم بۆچوونەش فەلسەفە و میتۆدی زمانەوانی ئەم کۆمەڵە بەرجەستە دەکات[٢٦].

لەلایەکی تریشەوە کۆمەڵێکی تری ئەڵمانی پەیدابوون کە تێڕوانینێکی تری داهێنانکارانەیان لە بواری زمانەوانیدا تۆمار کرد و ، توێژینەوە زمانەوانیەکانیش بە کاردانەوەیەکی بەهێزی بیروڕای ڕێزماننووسە لاوەکان لەقەڵەمدا کە پێی دەوترێت (بازنە نموونەیەکان یان بازنەی جوانی ناسان) ، پێشەوای ئەم کۆمەڵەش (K. Vossler)، کە زانایەکە خەڵکی میونخ بوو و لە هۆگرانی زانای ئەڵمانی خەڵکی میونخ (هامبوڵت) و فەیلەسوفی ئیتاڵی (کروشیە – B. Croce) بوو ، لایەنگرانی ئەم قوتابخانەیە جەختیان لەسەر گرنگی تاکی قسەکەر کرد لە ئەنجامدان و گۆڕانکاری پێ کردنی زمانەوانی لە هەریەك لە جۆرەکانی دا ، بەهەمان شێوەش گرنگییەکی فراوانی دا بە تواناکان و داهێنانکارییە زمانەوانییەکانی مرۆیی[٢٧] ،جا ئەم بازنە زمانەوانییە هێڵی شیکردنەوە گشتییەکەی بۆ زمان لەم نەخشەیەی خوارەوەدا بەرجەستە دەبێت:

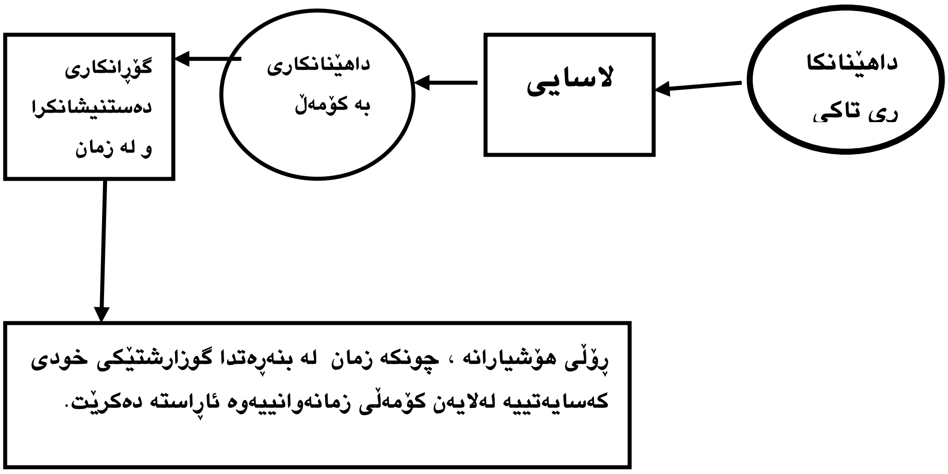

ئەو ڕەخنەیەی کە ئاڕاستەی ئەم کۆمەڵە کرا، ئەو جەخت کردنەوە بەردەوامە بوو لەسەر زمانی ئەدەبی و ، زۆریش بە زیادەڕەوییەوە گرنگیان بە توخمی جوانناسی دا لە بەرەو پێشڤەچوونی زمانەکان ، بە هەمان شێوەش جەختیان لەسەر درکاوەکان کرد، وەك مەسەلەیەکی یەکجارەکی بێ یەك و دوو زیاتر لەلایەنە نووسراو و تۆمارکراوەکان چ لە پێکهاتەی گوزارشتەکان و چ لە بونیادی زمانەوانیدا ، جا بازنەی ڕێزماننوسە لاوەکان ئەم بۆچوونەی بونیادی پێکهاتەیی بە چالاکییەکی کۆمەڵایەتی بێ سەروبەر ناوزەد دەکەن ، لەبەر ئەوە لە کاتی توێژینەوەی زماندا نابێ وەکو ڕاستەقینەیەك وەریبگرین[٢٨]، لەوەش دەچێ بازنەی نموونەییەکان لە دووتوێی دەرەنجامی بیروڕاکانی ڕێزماننووسە لاوەکان بووبێ،کە ئاڕاستەکانی بەسەر بوارە جۆراوجۆرەکانی توێژینەوە زانستیەکاندا دابەش بوون و بەشێوەیەکی کارا بەشداری لە پتەوکردنی لایەنەکانی توێژینەوەی زانستی زمانەوانی(فۆنۆلۆجی وفۆنەتیك وفۆنیمتریا)دا کرد.

قوتابخانەی ئەڵمانی لە مێژووی زمانەوانیدا ، هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەرهەمی مەزنی بۆ ئەم زانستە تۆمار کرد:

- هـ . جۆنزمان ـــ فۆنیم و جۆرەکانی ـــ ١٩٠٢.
- و. گیسبیرسن ـــ بنەماکانی زانستی فۆنەتیك ـــ ١٩٠٥.
- ئیریك دراخ ـــ دەروازەیەك بۆ پەروەردەکردنی دەنگی مرۆیی ـــ ١٩١٩.
- جۆنتر ئیلز ـــ بەراوردکردنی دەنگەکانی ئاخاوتن ـــ ١٩٢٣.
- م . بارکیر ـــ کورتەیەك لە ئاوازی زمانی ـــ ١٩٢٥.
- ل. شیلینگ ـــ لێکۆڵینەوەکان لەبارەی ئاخاوتن و ئاوازەوە ـــ ١٩٢٥.

- س. شتومبف ـــ پێکهاتەی بیستن لە دەنگەکانی ئاخاوتن ـــ ١٩٢٧.
- پاول مۆزیس ـــ کورتەیەك لە فۆنەتیکی تاقیکردنەوەیی ـــ ١٩٣٠.
- ی. تسفیرنار ـــ لێکۆڵینەوە بنچینەییەکانی فۆنۆمیتەری ـــ ١٩٣٦.
- لونارد هنترش ـــ پێوانەکردنی کاتی فۆنیمە نەبزوێنەکان ـــ ١٩٤٠.
- ئا. بانکۆتسیلی ـــ ئەتڵەسی زمانی ئەڵمانی ـــ ١٩٤٠.
- هانز کریش ـــ بنەما گشتییەکانی زانستی ئاخاوتن ـــ ١٩٥٤.
- ئیلەرمایر ـــ فۆنیمە بەتاڵەکان ـــ ١٩٥٣.
- فردیش کانز ـــ زمانەوانی دەروونناسی ـــ ١٩٥٦.
- کارل هارتلیب ـــ دەنگسازی مۆزیکی مرۆیی ـــ ١٩٥٩.
- ئینجبورگ جیریکا ـــ بنەما نوێیەکانی زانستی فۆنۆژی ـــ ١٩٦٠.
- جێرهارت بمیە ـــ بنەماکانی زانستی ئەلۆمۆرف ـــ ١٩٦٩.
- جیرهارت لیندر ـــ میتۆدی دەنگسازی پراکتیکی ـــ ١٩٧٨.

قوتابخانەی ئینگلیزی

British School

بۆچوونەکانی قوتابخانەی ئینگلیزی لەبواری توێژینەوە زمانەوانیەکاندا یەك هێڵێکی ڕاست و خاوەن میتۆدێکی چەسپاو نەبوو ، بەلاّم ئەم حالّەتە هەر لە چەرخی ڕێنسانسەوە ڕاستە شەقامێکی هزریی گشتی بوو ، کە لە ڕووی پراکتیکیەوە جەختی لەسەر مەسەلە دەنگیەکان دەکردەوە ، وەکو چاکسازی لەبواری خەت و نووسین و فێربوونی زمانەکان و داهێنانی هێما ئەبجەدیەکان و سیستەمە دەنگییە تازەکان و سیستەمە دەنگییە گشتییەکان ، ئەم قوتابخانەیە چەند ئەندامێکی لێهاتوو و ناسراوی گرتەخۆی ، وەکو:-

ئیلیس

پیتمان

لێپسیوس

هنری سویت

دانیال جونز

گاردینار

هولیدەی

فیرپ

بێرنێت

ویلیام جۆنس

ئەم گروپە بەشێوەیەکی گشتی جەختیان لەسەر توێژینەوەی لایەنە دەنگیەکانی زمان کردەوە ، بۆ نموونە(هنری سویت) (١٨٤٥-١٩١٢) هەروەکو لە

پەرتووکەکەیدا(Hand book of phonetics)ڕوونی دەکاتەوە کە جەخت دەکاتە سەر لایەنە هاوتەریبە وەسفسازەکان ، چونکە لەوێدا زاراوەی فۆنیم دروست دەبێت ، جا (دانیال جونز)ی زمانەوان زاراوەی(فۆنیم)ی قۆستەوە و لەسەر بنەمای ئەو زاراوەیە دەستی بە بونیادکردنی زمانەوانی کرد ، ئەمەش لە کۆششە شیکردنەوەکانی دەردەکەوێت کە لە زمانی ئینگلیزیدا ئەنجامی دا و بەگشتی لە پەرتووکی (outline of English Phonetics)دا خستە ڕوو ، کە لە ساڵی (١٩١٤)دا دەرچوو ، کاتێکیش کە گرفتی (فۆنیم) و حاڵەتی بوونی سەری هەڵدا ، هەر لەوکاتەشدا مقۆمقۆیەکی تێروتەسەل سەبارەت بە ماهیەت و سنور و پێکهاتە و لایەنەکانی پراکتیزەکردنی لە ئارادا بوو[٢٩].

شان بە شانی فۆنیمیش لە پەرتووکەکانی ئەم قوتابخانەیە ، ئادگارە ناکەرتیەکان سەریان هەڵدا ، کە هێز و ئاواز و –کەرت- لە خۆدەگرت ، هەروەها (دانیال جونز)یش لەسەر ڕێگەی مامۆستاکەیەوە (هنری سویت) ڕێچکەی کرد و ، هەوڵی فراوانکردنی ئەم بازنە زمانەوانییەیدا ، بەتایبەتی لەلایەنی پراکتیکیەوە. بەڵام (جاردنر) گرنگی بە لێکۆڵینەوەی دەنگی دا و ، چەند پەرتووکێکیشی دەربارەی دەنگەکانی زمانی عەرەبی و تێبینیەکانی دەنگی عەرەبەکان لە بواری (نەبزوێن) و (بزوێن) و (تیۆری ئاخاوتن) و (زمان) نووسی.

بەڵام قوتابخانەی ئینگلیزی لە گۆڕەپانی توێژینەوەی زمانەوانی تەنها لەسەر دەستی زمانەوانی ئینگلیزی ناودار (جۆن فێرس ١٨٩٠ – ١٩٦٠) فراوان بوو ، کە ئاڕاستەی شیکردنەوەکان جەخت دەکاتەوە لەسەر:

- له بۆچوونه زمانەوانیەکانیدا پشتی بە هــزری ئەنپرۆپۆلۆجییــەکان بەســت ، وەك(پ . مالینۆوسکی) که توانی بەو هۆیەوە ڕێچکه زانستیەکەی خۆی بەرەو پــێش بــەرێت لــە وەرگێڕانــی وشــە و ڕســـته ناوخۆییـــەکانی نــاو دەقــە پەپنۆگرافییەکانی دوورگەکانی (Trobriand) بۆ زمانی ئینگلیزی.

- هەستا بە پێشڤەبردنی ڕێچکەی هەنووکەیی، بەو سیفەتەی کە تاکە ئـامرازە بۆ دەست نیشانکردنی واتای (فۆنۆلۆجی) کە پەیوەســتێکە لــەنێوان ڕێزمــان و دەنگ.

- تیــۆری (برۆســـودیە)ی دانــا و جــەختی لەســـەر جوداکردنـــەوەی نێـــوان پێداویستیەکانی نوسینی دەنگی و نێوان بونیادی تیۆری کردەوە ، کە دوو لایەن لە ڕەگەزە سەرەکیەکان بەکار دەهێنێ : یەکە فۆنیمیەکان و بروسودیەکان.

▪ جەختی لەسەر فۆنیمەکانی سەرووی کەرتییــەکان کــردەوە لــە ڕووی هێــز و ئاوازەوە ، بەو واتایەی کە هەردووکیان ئاستەکانی واتــا و فۆنیمــە کەرتیــەکان ئاراستە دەکەن.

جگە لەوەی کە زمانەوانیەکان بــە میتــۆدی (J. Firth) دەڵــێن زمانــەوانی فێرســـی یـــان زمانـــەوانی بەریتانییـــەکان (Firthion Linguistics British Linguistics) ، ئەویش لەبەر ئەو بۆچوونە کاریگەرانــەی ســەر میتۆدەکانی زمانەوانیە بەریتانییەکان.

جێگەی باسە جۆن فێــرس — ی بــە ڕەگــەز ئینگلیــز ، لــە شــاری (یۆرشــێر)ی بەریتانیا لە دایك بووە ، لە پێشدا لە زانستگای (بنجاب) مامۆســتای زمــانی ئینگلیزی بووە ، دواتر لە زانکۆی لەندەن لەپاشان بۆتە پرۆفیــسۆر لــە بەشــی زمانەوانی لە کۆلێژی لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەلاتی و ئەفریقی سەر بە زانستگای

لەندەن. ساڵی (١٩٤٤)یش تا (١٩٥٦) لە زانکۆی لەندەن یەکەمین پرۆفیسۆری بواری زمانەوانی بووە .

زمانەوانە بەریتانییەکان لە توێژینەوەکانیاندا هەمبەر بە میتۆدەکەی (فیرپ) نەوەستان ، بەڵکو کۆششێکی زۆریان کرد بۆ پێشڤەبردنی و شیکردنەوەی بزوێنەکان ، لەوانە (فیرپ) و زمانەوانی ناسراو (هالیدای) لە تیۆری (ڕێزمانی سیستەمی) (Systemic Grammar) ، کە سێ ڕەگەزی هەیە:

أ. ڕووخسار (شێوە)

ب.مادده

ج. ڕێچکە (بەکار هێنان)

تیۆری هالیدای تیۆرێکی سەر بە قوتابخانەی ئینگلیزییە ، ئەم تیۆرە ناوی ڕێزمانە سیستەمیەکانی لە خۆگرت ، بەم شێوەیە تیۆری هالیدای (ڕێزمانە سیستەمییەکان) یان (زانستی زمانی سیستەمی) گرتە ئەستۆ ، بەشێوەیەك کە لە بەرهەمهێنانی چاك و دروستی تیۆری (فیرپ)دا چڕدەبۆوە. ئەو تیۆرەی کە گرنگیەکی زۆری بە (فۆنۆلۆجیا)دا ، زیاتر لەوەی گرنگی بە ڕێزمان و تیۆری زمان و شیکردنەوەی زمانەوانی بدات (بەپێی قسەی ڕۆبنز). لە کۆتایدا ئەوە ماوە بڵێین کە زمانەوانییە بەریتانییەکان زیاتر گرنگیان بە دیاردە فۆنۆلۆجیەکان داوە وەك لەوەی کە گرنگی بە ڕێساکان بدەن. لە بەرهەمەکانی ئەم قوتابخانەیە لە بواری زمانەوانی ، ئەمانەن:

✱ هالۆرد پالمر ـــ بنەمای لێکۆڵینەوەی زمانەوانی ـــ ١٩٢١.

ـــ بنەماکانی زانستی فۆنەتیکی ئینگلیزی ـــ ١٩٢٢.

ـــــ ئاوازی ئینگلیزی ـــ ۱۹۲۳.

✻ گراهم بێڵ ـــ تیۆری فۆنیمه بزوێنەکان ــــ ۱۹۱٤.

✻ و. گاردنەر ــــ فۆنەتیکی زمانی عەرەبی ــــ ۱۹۲۵.

ــــ تیۆرەکانی زمان و ئاخاوتن ــــ ۱۹۳۲.

✻ دانیاڵ جۆنز ــــ کورتەی فۆنەتیکی ئینگلیزی ــــ ۱۹۱٤.

ــــ فەرهەنگی دەربڕینی زمانی ئینگلیزی ـــ ۱۹۱۷.

✻ جۆن فێرس ــــ کەسایەتی و زمان لە کۆمەڵگادا ـــ ۱۹۵۷.

ـــ کورتەیەکی تیۆری زمانەوانی ـــ ۱۹۵۷.

ـــ تەکنەلۆژیای واتاسازی ـــ ۱۹۳۵.

ـــ قوتابخانە دەنگییەکانی ئینگلیزی ــــ ۱۹٤٦.

✻ میشێل هالیدای ـــ بنەچە و پێشکەوتنی تیۆری فۆنۆلۆژی چینی.

قوتابخانەی ئەمریکی

American School

لە ساڵی (١٩٢٤) کۆمەڵەی زمانەوانی ئەمریکی دامەزرا و دەستی کرد بە دەرچوونی خولاوێکی ساڵانە بەناوی (زمان) .

ئەم کۆمەڵەیە لە پێناو فۆرمەلەکردنی ڕوئیای ئەمریکی بۆ زمان کۆششی دەکرد ، کە پاشان ئاڕاستەیەکی زانستی لەسەر دەستی کۆمەڵێك لە زمانەوانە ئەمریکییە ناسراوەکانی لێ دروست بوو ، کە مۆرك و ئەدگاری ئاشکرا و ڕوونی هەڵگرتبوو ، کە ئەمانە بوون:

فرانز بواز

هاریس

هۆکێت

پایك

هال

گلیسۆن

ساپیر

بلۆمفیلد

چۆمسکی

جا ئەم دەستەیە بە چالاکی و لێهاتووی ناسرابوون بە تایبەتی لە پێکهاتی ڕەهەندەکانی سیستەمی زمانەوانی ، بۆیە زانستی زمانەوانی لە ئەمەریکا لە بواری توێژینەوەی زانستی بەرنامەئامێز و میتۆدگەرادا گەیشتە پلەیەکی پێشڤەچوو.

بەڵام (فرانز بواز) پێش ئەوەی دەست بداتە توێژینەوە زمانەوانییەکان ، ئەوا شارەزایی لە فیزیا و جوگرافیادا پەیدا کرد ، بۆیە توانی لە دەلاقەی ئەو دوو زانستەوە شارەزایی لە (کەینونەی دەنگی) و پلەکانی گواستنەوە و کاریگەرییەکانی لە ئاراستە کردنی ڕووداویی زمانەوانیدا پەیدا بکات.

بەهەمان شێوە شارەزاییەکی زۆری لە بواری ئەنپرۆپۆلۆجیادا پەیدا کرد و سوودێکی گەورەی لە پێداوەکانی ئەو زانستە وەرگرت و خزاندیە چوارچێوەی توێژینەوە زمانەوانییەکانی خۆیەوە . بۆیە کۆششەکانی لەم بوارەدا بە پێشەکییەکی زیندوو دادەنرێت بۆ زانستی زمانەوانی وەسفی ، جگە لەمەش (فرانز بواز) لەو بوارەدا بە مامۆستای نەوەکانی دوای خۆی لەزمانەوانە ئەمریکییەکان دەژمێردرێت ، (بلۆمفیلد) دەربارەی ئەم زانایە دەڵێت (مامۆستای هەمووماندە ، جا بەهەر مانایەك بێت)[٣٠].

(هاریس و هوکت و بایك) کۆششەکانیان لە بواری توێژینەوە زمانییەکاندا دیار و زانراوە ، بەڵام دیارترین و ڕوونترین و جیاکارترین و کاریگەرترینی ئەو زانایانە لەم بوارەدا (ئیدوارد ساپیر) و (لیونارد بلۆمفیلد) و (نەوام چۆمسکی) بوون.

(ئیدوارد ساپیر) پسپۆڕی زمانی ئەڵمانییە و توێژینەوەکانی سەبارەت بە زمانەکانی هیندۆئەورووپی ئەنجام دا و قوتابی (فرانز بواز) بوو ، لە زانکۆکانی (شیکاگۆ) و (یل) خوێندنی بواری ئەنپرۆپۆلۆجی تەواو کرد .

تێڕوانینی (سابیر) لە بواری زماندا لەم خاڵانەی خوارەوەدا چڕ دەبێتەوە:

١. (ساپیر) لە پشکنینی دیاردە زمانەوانییەکاندا بە ئاستەکانی (گوزارشت) و (ناوەرۆك) پشتی بەستبوو ، لەم ئاکارەشیدا وەکو زمانەوانە بونیادگەرەکان

مامەڵە دەکات ، زمان لەلای ئەم زانایە (بونیاد و ڕوخسارە) و لەسەر توخمە دەنگیەکان بونیادنراوە و دەیان بەستێتەوە و پەیوەندییەکی دیاریکراو و ڕۆڵ و فەرمان و چەندیەتییەکی تایبەت و سەربەخۆییەکی تەواوی هەیە ، بەشێوەیەك کە لە مادده هەست پێکراوەکە جیای دەکاتەوە.

٢. بە تیڕوانینێکی ڕوونەوە (فۆنەتیك و فۆنۆلۆجیا) جیادەکاتەوە ، هەروەها (فۆنەتیك) بەشێوەیەکی ڕێك وەسف دەکات ، لە توخم و بەها زمانەوانییەکانی بە وردی دەکۆڵێتەوە و ، لەسەر فۆنیم و پێکهاتە شێوەکاریەکانی هەڵوەستە دەکات ، فۆنۆلۆجیاش وا وەسف دەکات کە ڕەنگدانەوەی لایەنی فەرمانی ناو چوارچێوەی پێکهاتەکانە جا چ بەشەکی بێ یان گشتی و گشتگیر بێت.

٣. لە پێداوەکانیدا هەندێك جار پشت بە بزاوتی فۆنۆلۆجیای ناو چوارچێوەی پێکهاتەکان دەبەستێت.

٤. زمان لەلای ساپیر خاوەن (چەند)ێکی بەس و تێروتەسەلی توخمە دەنگییەکانە و بەشی نیازمەندییەکانی پەیوەست بوونی کۆمەڵایەتی و ژیاری دەکات ، لەبەر ئەوەی زمان لەگەڵ نیازمەندیەکانی کۆمەڵی زمانەوانی بە شێوەیەکی نەرمی و بەهێز و دامەزراو مامەڵە دەکات، و دەست بە پێداوەکانی ورد و درشتەکانی و ڕێچکەکانی بزاوتە ڕەنگاڵەییەکانییەوە دەگرێ.

٥. لەگەڵ قوتابییەکەی خۆی و(وۆرف) بەشداری لە فۆرمەلە کردنی گریمانەیەکدا کرد ، پاشان بەناوی هەردووکیانەوە ناسرا ، ئەم گریمانەیە وای بۆ دەچێت کە ناتوانرێت زمان و هزری مرۆڤایەتی لە یەك جیا بکرێنەوە ، چونکە زمان هزری وتە و بێژەکانی خۆی دروست دەکات ، زمانەکان جیاوازن ، لە

بەرئەوەی خودی ئەو زمانانە بەکارهێنەرانی بە تێفکرین و جوڵاندنی هـزری لـە شتەکان پابەند دەکات.

بۆیە دەرەنجام دەبێتە هۆی جیـاوازی و جـودایی لـە بۆچـوونی مرۆڤـــ بـۆ دەوروپشتی خۆی ، ئەمەش مانای ئەوەیە:

< هەموو جیاوازییەك لە ڕێكخستن > هەمبەریەك دەبنەوە < لەگەڵ جیاوازی كۆمەڵی دەوروپشتی دەرەكی.

بەڵام (لیونار بلومفیلد) لە هەموو زمانەوانە ئەمریکییـەکان زیـاتر جـەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە توێژینەوەی زمانەوانی بکاتە (زانست) ، لە کاتێکدا کە هاوکوفانی ئەو مەسەلە زمانەوانییەیان بەرەو لایەنـە ماددییـەکانی شـتەکاندا پەلکێش دەکرد.

(بلۆمفیلد) لە زمانی ئەڵمانیدا پسپۆڕ بوو و لەسەرەتاوە زیاتر گرنگـی بـەم زمانەدا ، پاشان بەرەو توێژینەوە زمانەوانییە گشتییەکان هەنگاوی نـا و ، بـە میتۆدگەراییەکی مێژوویی لە مەسەلە زمانیەکانی دەکۆڵیەوە ، پـاش ئـەوەش دەســـتی بـــە توێژینـــەوەی لایەنـــە بونیادییـــە زمانەوانییـــەکان کـــرد و ، پەرتووکێکیـــشی بـــەناوی (زمـــان ـــــ Language) نووســـی کـــە بـــە سەرچاوەیەکی گرنگی لێکۆڵینەوەی زمانـەوانی ئـەمریکی لەقەڵـەم دەدرێـت ، لەلایەکی تریشەوە بەوپەڕی کاراییەوە بەشداری لە ئامـادەکردنی بەرنامـەکانی فێربوونی زمانە بیانیەکاندا کرد ، بە پشت بەستن بە ڕێچکەی پەیوەست کردنـی ڕاستەوخۆ لەنێوان خوێندکاران و فێربووانی زمـانی دووەم و شـارەزایانی زمانـە زگماکەکە.

(بلۆمیفلد) لە بۆچوونە زمانەوانییەکانیدا لەژێر کاریگەری (لیسکن و برۆگمان)دا بوو ، کە لەلایەنگرانی کۆمەڵەی زمانەوانی ڕێزماننوسە لاوەکان بوو ، هەروەها بیروڕاکانی زانای سانسکریتی (W.D.Whitney)ی لە توێژینەوەکانیدا پیادە دەکرد. جگە لەوەی کە بەشداری لە دامەزراندنی کۆمەڵەی زمانەوانییە ئەمریکیەکان کرد ، لە لایەکی تریشەوە قوتابی بوونی بۆ مامۆستای (دەروونناسی) (A.D.Weiss) ساڵی (١٩٢١) کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ئەوە هەبوو کە بەرەو تیۆری ئاکاری لە زانستی دەروونناسیدا هەنگاو بنێت.

بیروڕاکانی (بلۆمفیلد)ی زمانەوان لەم خاڵانەی خوارەوەدا چڕ دەبێتەوە:

١.(بلۆمفیلد) جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە واتا ڕێگاکانمان بۆ واڵا دەکات ، تاکو لە شێوە زمانەوانییەکان بکۆڵینەوە ، هەروەها دەقی بێژراو لە خودی خۆیدا هیچ گرنگییەکی نیە تەنها لە حاڵەتێکدا نەبێت کە هەڵگری واتا بێت.

٢.هەموو ئەو توێژینەوانەی کە جەخت لە سەر دەنگەکانی ئاخاوتن دەکەنەوە بەبێ بە ئیعتیباردان بە واتا ، توێژینەوەیەکی ئەوتۆن ، کە بۆیان هەیە لە بواری ئەزموونیدا پۆلێن بکرێن ، لەبەرئەوە ناتوانرێ لە ڕوونکردنەوەی لایەنەکانی وێکچوون و جودایی لە شێوە زمانەوانییەکان پشتی پێ ببەسترێت ، تەنها لە حاڵەتێکدا نەبێت کە دەگەڵ مانادا هەماهەنگ بێت.

٣.شکڵی زمانەوانی دەگەڵ واتادا جوتن و لەلای ئەم زمانەوانە دوو جۆرن:

- ڕووخسار سنووردارەکان.
- ڕووخسارە ئازادەکان.

ئەم دووجۆرە ، یەکەمیان بەشەکانی یەکە زمانەوانیەکانە ، کەچی دووەمیان یەکە زمانەوانییە تاکەکان و دووانییەکانە ، جۆری یەکەم (ناسەربەخۆ) و جۆری دووەمیش (سەربەخۆ)ی پێ دەگوترێ.

٤.(بلۆمفیلد) گرنگی بە شتێك دا ،کە لە بواری زمانەوانی (بونیادگەری)دا پێی دەوترێت (پێکهێنراوە ڕاستەوخۆکان) وەیان (پێکهاتە سەربەخۆکان) ، ئەم پرۆگرامەش لەلای زانای ناوبراو لەسەر بونیادی ئەوە هەڵدەستێت ، کە پێکهاتەی تەواو و هێڵێکی پان و پۆڕ و ڕاست نییە ، بەڵکو چەند یەکەیەکی هەماهەنگ و گونجاوی سیستەمێکی دەرك پێکراون. ئەمەو (بلۆمفیلد) کە پێشەنگی ئەم شێوازە شیکاریەیە ، پێی وابوو کە پرۆسەی (کەرتکردن) و (بەش بەش کردن) ڕێچکەیەکی فراوانە بۆ پەی بردن بەیەکە زمانەوانییە بچووکەکان ، تێڕوانینی (بلۆمفیلد) لەسەر سیستەمی (چینەکان) بیناکراوە ، واتە (پێکهاتە) لە (چینەکانی پێکهاتەکان) دروست بووە ، نەك لە توخمە گونجاوەکان وەکو:

﴿خالیدی دەوڵەمەند داوای یارمەتی لەخەڵك دەکات﴾

خالد + اثری + یطلب + العون + من + الناس

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦

بەڵام پێکهاتەی چینایەتی لەلای (بلۆمفیلد) لە لوتکەوە دەست پێ دەکات و دەگاتە بنکەکانی خوارەوە. جا ئەم تەرحەی شیکردنەوەی زمانەوانی ، ناسراوترین شێوازە زمانەوانییەکانی بواری توێژینەوە و تیۆرە زمانەوانییە هاوچەرخەکانە . بەڵام هەندێك لەو زانا زمانەوانیانە وا دەبینن کە ئەم شیکردنەوەیە جۆرێك لە بێ دەسەڵاتی و کەم و کورتی تێدایە ، چونکە پرۆگرامێکی ڕواڵەتی و شکڵی ڕاستەوخۆیە و توانای پاڵپشتکردنی توێژەری

زمانەوانی نییە لەسـەر هـەڵهێنجانی مانـا و شـرۆڤەدانی تـەواوی زمانەکـە ، لەوەش دەچـێت کـە ڕسـتەی پرسـیار ئـامێز و سەرسـوڕهێنەر و حاڵەتـەکانی (بکەردیار) و (بکەرنادیار) و ئەو پێکهاتانەی کە چەند ڕوویـەك لـە ڕووننامـە بەڵگە ئامێزەکاندا هەڵدەگرن ، زۆر دوورن لە تواناکانی ئەم پرۆگرامە سەبارەت بە پەی بردنی بە سازدانی ئەم تەرزە شیکردنەوانە ، با ئێستاش ئەو پێکهاتانـە ببینین کە (پ.د. نیهاد ئەلموسەوی) خستویەتیە ڕوو[٣١]:

- لەلای دەرگا چاوەڕێم کە / مۆزەخانە تازەکە .

مۆزەخانە / تازەکە

- داوام کرد سەرم لیّ بدا / سەرلەبەیانی.

(ئاوەڵکاری کاتی) بۆ (سەردان)

(ئاوەڵکاری کاتی) بۆ (داوا)

چونکە لەم حاڵەتەدا لایەنی دەست نیشانکردنی کـات تووشـی لار و لـەوێری دەبێت ، ئـەویش لـە کـاتی جوڵـەی ڕێـچکە ئاوازسـازەکان و هەڵوەسـتەکانی ئاخاوتن.

لەگەڵ یەکەمدا: داوام کرد کە سەرم لیّ بدا / سەر لە بەیانی.

لەگەڵ دووەمیشدا: داوام لیّ کرد / کە سەرم لیّ بدا سەر لە بەیانی.

لەوەش دەچێت کە ئەم میتۆدە هـەر لەسـەرەتای دروسـتبوونیەوە فێرکـاری بووبێت ، زۆر لە ڕێزمانزانانی عەرەب لە سەدەی دووەمـی کۆچـی لەسـەر ئـەم شیکردنەوەیە هەڵوەستەیان کـرد بـۆ سـاناکردنی سیـستەمەکانی پێوانـدنیان ، چونکە کاتێك کە (شیکردنەوەی) ئەم ڕستەیە دەکەین (خرجت لیلی ترجو لقـاء اخیها): بۆ کاری هەڵوەشاندنەوەکە و بۆ پێکهاتە ڕاستەوخۆکان سەر دەکێشیّ ،

جا له سەرەتاوه له (فعل)كەوه دەست پێ دەكات. خرج + التاء + ليلى (مقصور) + الفعل (الموثق بالواو المدية) + لقاء (قد نخرج من التخفيف عن الهمزتين + اخيها ((لەوانەيه پەنا بۆ هەڵوەشاندنەوەی بەرين)). ئەم تونخمانه به وێنەيەكی هزری دەرك پێ كراوەوه پەيوەستن ، كه سيستەمەكانی پێوانەی پێكهاتەكه پەلكێشی كردوون.

٥. دابەشكردنی (Distribution) ڕەوشت كارێكی زمانەوانی تره ، كه (بلۆمفيلد) و لايەنگرانی له خاوەنانی قوتابخانەی زمانەوانی ئەمريكی پيادەيان كرد. ئەم پرۆگرامه شيتەڵكاريه لەژێر ڕووناكی قوتابخانەی ڕەوشتكاری (دەروونناسی) ڕێچكەی كرد ، بەم شێوەيەش چەمك و ماناكان دەچنه بواری پسپۆڕی دەروونناسانەوه ، جگه لەوەی كه ئەم مانايانه چەند يەكەيەكی ئاوازەين كه له ئاخاوتن دەچن ، ئەمەش لەلايەن قسەكەرەوه پێوستی به زانياريەكی تەواو دەربارەی دەوروبەرەوه هەيه [٣٢].

ئەم ڕێچكەيه لەسەر پرەنسيپی (جێگۆڕكێ)ی يەكه زمانييەكان دامەزراوه له بواری دەست نيشانكردنی ئەو بەشەی كه سەر به لايەنەكانی ئاخاوتنه :

ئەو { (پياو ـــ بەرنامه) نيگەرانيەكانی لابرد } له (بەرنامه ـــ پياو)

ئاماژەيەكی ڕواڵەتی هەيه ، له ڕاستيدا ئەم مەسەلەيه له ڕێزمانی عەرەبيدا ڕوون و ئاشكرايه ، بەتايبەتی لەو حاڵەتەدا كه ڕێزمانزانانی عەرەب دەست دەدەنه تۆماركردنی پلەكانی هەريەك له (ناو) و (كار) و (پيت)[٣٣]. (ڕۆبنز) پێی وايه (ساپير) و (بلۆمفيلد) هەمبەريەك و وەك يەك وان ، بگره له بابەته زمانەوانييەكان و شرۆڤەكردنی دياردەی زمانەوانی تەواوكەری يەكترين.

هەروەها بە بۆچوونی (ڕۆبنز) ، توێژینەوەکانی (بلۆمفیلد) زانستین و پشت بە شرۆڤەی میکانیکی دەبەستێت بۆ زانست و ، جەخت لەسەر شیتەڵکاری فۆرمی (Formal) دەکاتەوە، لە هەمبەر ئەمەشدا (ساپیر) پشت بە شێوازی دۆزینەوە دەبەستێ ، لە هەمان کاتیشدا جەخت دەکاتەوە لەسەر پەیوەندییەکانی ئەم بابەتە بە ئەدەب و مۆسیقا و ئەنپرۆپۆلۆجیا و دەروونناسی ، (ساپیر) بیروڕاکانی خۆی لە پەرتووکێکدا بەناوی (Selected writings) خستە ڕوو.

کاریگەری (بلۆمیفیلد) لەسەر توێژینەوە زمانەوانیە ئەمریکیەکان بە هەموو شێوەیەك ڕوون بوو ، ئەویش لە ڕوانگەی پشت بەستنی بە پرۆگرام گەرایەکی زانستی و ئاشکراوە بەشێوەیەکی ئەوتۆ ، کە سەردەمی پێش (چۆمسکی) بە (ماوەی بلۆمفیلد)ی ناسراوە.

قوتابخانەی زمانەوانی ئەمریکی جەختی لەسەر بۆچوونەکانی (بلۆمفیلد) کردەوە سەبارەت بە شیکردنەوەی ڕواڵەتی زمان بە پشت بەستن بە (فۆنیم) و (ئەلۆفۆن) وەك یەکەی بنەڕەتی لە پرۆسە شیکردنەوەکاندا ، لە سالآنی شەستەکانیشدا زمانزانی ئەمریکی (کینیت بایك) (K. L. Pike) تیۆرێکی تازەی داهێنا کە لەوە دەچوو لقێکی تیۆری پێکهاتە ڕاستەوخۆکانی بلۆمفیلد بێ لە بواری ڕێزماندا ، ئەم تیۆرە بەناوی تیۆری قالبەکان – وەیان تیۆری تەجیمی – (Tagmemic Theory) ناسراوە و وێنەی کرۆکی تیۆرەکەش ئەوەیە کە زمان لە کۆمەڵە قالبێك (Tagmemes) پێکهاتووە.

خالد يلعب الكره.

خالد ——← ١ Tameme ـ اسم ـ مفرد ـ مرفوع ـ مبتدأ.

يلعب ←——— ٢ Tameme ــ فعل ـ مضارع ــ مرفوع ــ مبتدأ.
الكرة ←——— ٣ Tameme ـ اسم ــ مفعول بهِ ــ منصوب .
پێکهاتــه لــه (٣ ــــ ٢ Tameme (Tameme ژمــاره ٤ (الخبرـــــ)
پێکدێنێت و ــــ هەموو (تاجمیمێك) له چەند توخمێك پێکدێت.

ئەم قالب بوونەش ڕەنگدانەوەیــەکی (فەرمانــە ڕێزمانییەکــە)یــەو ڕێزمــانی عــەرەبی هەر له دێر زەمانەوە ئەم پرۆگرامەی ناسیوە ، لەبەر ئەوەیــە کــە ئــەم پرۆگرامە له توێژینەوەی ڕێچکە ڕێــساییەکانیدا گرنگییــەکی ئــەوتۆی نییــە ، بەڵام له توێژینەوەی زمانە ئەوروپییەکاندا زۆر گرنگە ، بەتایبــەتی کــە زمانــە بیانیــەکان ناگەنــە ئــەو پلــە باڵایــەی کــە زمــانی عــەرەبی لــە هۆنینــەوەی پێکهاتەکانیدا پێی گەیشت ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم مەســەلەیە بــۆ گرنگــی دان به (بونیادگەرایی) ڕاپێچمان دەکات ، ئــەویش لــە دەلاقــەی ئیجراکــاری و دۆزینەوەکانی پێکهاتەکان و خزمەتگوزاری دۆزی زمانــە ئەوروپییــەکان ، ئــەم تیۆرە (تەجمیمیەش) تەکنیکە وەسفسازەکانی دەرخست ، وەکو:
(الفجوة ــ slot) (المسد المالی ــ Filler) (پێگە ـــــ ـــــ Losation) (تێکرا ـــــ Qualifier) (کات ـــــ Chronic) (بەرژەوەندخواز ـــــ Beneficiary) بەڵام هەندێك له زمانزانەکان ئەم تیۆرە به چەند چــەمکێك یان زاراوەیەکی (سەرووی زمانەوانی) و ناڕواڵەتی لە قوتابخانەی ئــەمریکی لــە قەڵەم دەدەن ، له پاشاندا له نیوەی سەدەی بیــستەم ، زمــانزان (ئــەفرام نــوام چۆمسکی) (Avram Noam Chomsky) پەیدا بوو ، کە بە هــزرە ماتماتیــك سازەکەی خۆی ڕێچکەی توێژینەوە زمانەوانییــەکان لــە بــواری شــیکردنەوەیدا زیــاتر دەوڵەمەنــد بکــات و ڕووننامــەکانی دیــاردەی زمانــەوانی بخاتــە ژێــر

چاودێرییەوە ، بەڵام بۆچـوونەکانی چۆمـسکی زمانـەوان ، خـاوەن پێگەیـەکی مەزن نەبوو لە بوارەدا ، بەڵکو بۆچـوونەکانی زیـاتر ڕەنگدانـەوەی بیروڕاکـانی (بلۆمفیلـد) بـوو ، ئێمـەش بـەم پەلەیـە نـاتوانین سـەرتاپای بـیر و بۆچـوونە زمانەوانیەکانی (چۆمسکی) بخەینە ڕوو ، چونکە ئەو بیروڕایانە لە بواری چـڕ و دەوڵەمەندی کۆششە زمانەوانییـە تازەکانـە ، کـە پێویـستی بـە ئەنجامـدانی توێژینەوەی دوور و درێژ هەیە.

تێبینی :

ئەم کتێبە لەم سەرچاوەوە وەرگیراوە :

د. عبـدالقادر عبـدالجليل ، علـم اللـسانيات الحديثـة، الطبعـة الاولى ٢٠٠٢ ، للنشر والتوزيع ـــ عمان ، ص ٢١٤ — ٢٦٥ .

پەراوێزەکان

١. البحث اللغوي عند العرب : ص٥٩.
٢. الاصوات اللغوية (د. عبد القادر جليل) ، ص ١٥.
٣. اللغة بين ثنائية التوفيق والمواصفة ـــ المسار اليوناني.
٤. الاصوات اللغوية (د. عبد القادر عبد الجليل) ، ص ١٥.
٥. البرهان في علوم القران ٣١٨/١.
٦. اللغة بين المعيارية والوصفية :ص ٩١.
٧. تاريخ عليم اللغة (مونين)، موجز تاريخ علم اللغة (ر. هـ. روبنز).
٨. دروس في الالسفية العامة: ص ٢٤.
٩. نظرية ضومسكي اللغوية : ص ٣٩.
١٠. اطلس اصوات اللغة العربية (د. وفاء البنيه ـــ ١٩٩٤) ، ص ٦٩.
١١. موجز تاريخ علم اللغة (روبنز) ، ص ٣١٧.
١٢. المصدر نفسه ، ص ٣١٩.
١٣. المصدر نفسه ، ٣٢٠،

١٤.اطلس اصوات اللغة العربية ، ص ٦٩.

١٥.موجز تاريخ علم اللغة (ر. هـ. روبنز) ، ص ٣٢١.

١٦. الكلوسيم (Closseme) هو اصغر وحدة ذات معنى Bloomfield وهو مصطلع استخدمةٌ = Closseme Morpheme.

١٧. موجز تاريخ علم اللغة (روبنز) ، ص ٣٢٩.

١٨. انظر (موجز تاريخ علم اللغة) (روبنز) ، ص ٣٥٦.

١٩. **D.r Kahlawi. The phases symmetry in the grammer of English and Standard Arabic. Sorbonne Paris III. 1992 (ph. D. thesis)**

٢٠. البنائية ــ د. صلاح فضل ، ص ٥٧.

٢١. المصدر نفسه ، ص ٤٩.

٢٢. موجز تاريخ علم اللغة (روبنز) ، ص ٢٨٦.

٢٣. نفس المصدر ، ص ٣٨٤.

٢٤. المصدر نفسه ، ص٣٠٠.

٢٥. المصدر نفسه ، ص ٣٠١.

٢٦. المصدر نفسه ، ص ٣٠٤.

٢٧. المصدر نفسه ، ص ٣٠٦.

٢٨. المصدر نفسه ، ص ٣٠٦.

٢٩. انظر (الاصوات اللغوية).

٣٠. موجز تاريخ علم اللغة (روبنز) ،ص ٣٣٣. من مؤلفات اللسانيين الامريكيين:

C. F. Hpckett – ourse in modern Linguistics.
H. A. Gleason – in troduction to Descriptive Linguistics.
A. A. Hill – in troduction to Linguistics structuses.

٣١. نظرية النحو العربي ، ص ٣٤.

٣٢. هەندێجار بە قوتابخانەی (Yale) ناودەبرێت.

٣٣. عرف النحات العرب لعلامات كل من الاسم والفعل والحرف ـــ بالجر ، والتنوين والنداء ، وأل ، والفعل ، قبول قدولم لن ... وسواها. انظر علم الصرف الصوتي (ص١٣٠ – ١٣١).

بەشی دووەم

پـراگـمـاتـیـك

پـراگـمـاتـيـك

توێژینەوە زمانەوانییەکان لەم چەند ساڵەی دواییدا ، زۆر جەختیان لەسەر پراگماتییەت کردۆتەوە (Pragmatics) جا هۆکارەکانی ئەم گرنگی و جەخت کردنەوەیە لەسەر پراگماتیك وەك کاردانەوەیەك بۆ گرنگیدانی زانای ئەمریکی (نۆوم چۆمسکی Noam) سەری هەڵدا ، کە زمانی وەك ئامرازێکی ڕووت خستە ڕوو ، یان وەك توانایەکی عەقڵی جوداکردەوە لە بەکارهێنانە زمانەوانیەکان و بەکارهێنەرانیان و ئەو تەوزیمانەی کە پێی هەڵدەستن ، هەروەها ئەم گرنگی دانە وەکو کاردانەوەیەك لەلایەن زانایانی سیمانتیك و سیمانتێتی پێکهێنەر (Semanticists Generative) پەیدابوو ، لەوانە (ج . ڵ . ئۆستین ، ب . ف . ستروسۆن ، هـ . ب . گرایس ، ج . ر . سێرل). دژ بە تیۆرەکەی چۆمسکی کە بەرەو چەندێتییەکی زۆر و زەبری هزری فەلسەفی هەنگاویان نا ، کە لەم بوارەدا دەستیان بە ڕوونکردنەوەی گرنگی بەکارهێنانە زمانەوانییەکان کرد ، لە تێگەیشتنی سروشتی مرۆڤ ، تا هەنووکە زۆربەی زۆری چەمکە گرنگەکانی پراگماتیك بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە فەلسەفەی زمانەوە وەرگیراوە ، جا کاتێك کە کۆڵەگەکانی بواری فراوانی زانستی زمانەوانی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا چەسپاو وەکو ئەورووپا پتەو بوو ئەوکاتە ئیتر پراگماتیك ڕەوشێکی سەربەخۆی وەرگرت ، چونکە ئەو بابەت گەلەی کە پراگماتیك باسیان لێوە دەکات ، سەرنج ڕاکێش و جێی بایەخ پێدانن.

پەیدابوونی زاراوەکە و مانا گشتییەکەی

پێش ئەوەی دەست بە شرۆڤە کردنی کرۆکی ماناکانی پراگماتیك بکەین وا باشترە تیشکێك بخەینە سەر چۆنێتی سەرهەڵدانی ئەم زاراوەیە ، بەکارهێنانی تازەی ئەم زاراوەیە (پراگماتیك) (Pragmatics) بۆ ساڵی (١٩٣٨) دەگەڕێتەوە کە فەیلەسوفی زمانەوان (چارلس مۆریس Charles Morris) بۆ یەکەمجار بەکاری هێنا ، مۆریس ئەو کاتە گرنگی بە هێڵە گشتییەکانی زانستی هێما یان نیشانەکان (Semiotics) دەدا ، کە لە چوارچێوەی (ئاماژە)دا مۆریس هەستا بە جوداکردنەوەی سێ لقی جودا ، کە ئەمانەن :

١. سینتاکس (Syntax) یان (Syntactics) ، کە توێژینەوەی پەیوەندییە ڕواڵەتییەکانی نێوان هەر هێمایەکە بەوی ترەوە.
٢. سیمانتیك (Semantics) توێژینەوەی پەیوەندی هێماکانە بەو شتانەی کە ئاماژەی بۆ دەکەن.
٣. پراگماتیك (Pragmatics) توێژینەوەی پەیوەندی هێماکانە بە شرۆڤەکارانی خودی ئەم هێمایانەوە[1].

هەروەها فەیلەسوف و زمانەوانی ئەمریکی (ڕدۆلف کارناپ Rudolf Carnap)[2] بوارەکانی هەر ئەم سێ لقە دەخاتە ڕوو و دەڵێ گەر لە بواری توێژینەوەی زمانەوانیدا ئاماژەیەکی ئاشکرا بە وتەبێژ یان بە کارهێنەری زمانەکە بکەین ، ئەوا ئەوساتە وەختە ئێمە لە بواری پراگماتیکدا کار دەکەین ، بەڵام گەر تەنها گوزارشتەکان و ئەو شتانەی کە ئاماژەی بۆ دەکەن شی

بکەینەوە ، ئەو کاتە دەگەینە بواری زانستی سیمانتیك ، لە کۆتایشدا گەر لەو ئاماژانەی گوزارشتەکان دووربکەوینەوە و تەنها هەڵسین بە شیکردنەوە پەیوەندییەکانی نێوان خودی ئەو گوزارشتانە ، ئەو کاتە دەچینە ناو بازنەی ڕێساکانی ڕستەوە ، بە گوزارشتێکی ئاسانتر دەتوانین بڵێین کە ڕێساکانی ڕستە گەر لە بواری چۆنێتی پەیوەندی وشەکان بە یەکەوە کار بکات و گەر زانستی واتاسازی بە توێژینەوەی مانا تایبەتمەندبێت ، ئەوا پراگماتیك تایبەتە بە بەکارهێنانی زمان لە ڕوانگە وەزیفییەکەیەوە ، بەو مانایەی کە پراگماتیك بۆ شرۆڤەکردنی ڕووەکانی پێکهاتە زمانەوانییەکان کۆشش دەکات ئەویش بە ئاماژە کردن بۆ فاکتەرە نازمانەوانییەکان[٣] .

بوارەکانی پراگماتیك

هەندێك لە زاناکان وەکو(مۆریس) بوارەکانی پڕاگماتیکیان زیاتر فراوان کرد ، ئەویش کاتێك کە ڕایگەیاند ئەم زانستە لەلایەنە زیندووەکانی (biofic)(ئاماژە) دەکۆڵێتەوە. واتە سەرجەم ئەو دیاردە دەروونی و بایۆلۆجی و کۆمەڵایەتیانەی کە لەکاتی هەستانی ئەو هێمایانە بۆ وەزیفەکانی خۆی ڕوودەدات دەخاتە ڕوو [٤]. ئەم بازنەیەش لەوە فراوانترە کە ئێستا ئەم زانستە گرتویەتیە خۆی ,ئەویش لەبەر ئەوەی کە لە دووتوێی پراگماتیك زانستی زمانناسی دەروونی و زمانناسی کۆمەڵایەتی زمانناسی و چەندەهاشتی تر بەدی دەکرێ لقێکە لە زمانناسی پراکتیکی لە فێربوونی زمانی زگماك و بێگانە و ئەو هۆکارە دەروونیانەی پێوەندییان بەو زمانانەوە هەیە ، دەکۆڵێتەوە ، هەروا لە خەوشەکانی قسەکردن و چارەسەرکردنیان و کردەوە دەروونی و عەقڵییە سەختەکانی سەلیقە جیاجیاکانی زمانەوانیش دەکۆڵێتەوە و زانستی زمانەوانیی کۆمەڵایەتیش لقێکی زمانەوانی پراکتیکییە ، لە کاریگەریی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر دیاردە زمانەوانییەکان و جیاوازییە دیالێکتیکییەکان دەکۆڵێتەوە و زانستی زمانی دەماریی زمانەوانی دەماریی ، زانستێکە لە پێوەندی نێوان زمان و دەمارەکانی مێشك و شپرزەییەکانی دەماری زمان دەکۆڵێتەوە و چەندەها شتی تر بەدی دەکرێت.

لەکاتێکدا هەندێك لە زانایانی دی وەکو (کاتز) و (فودر) (Katzan Fodor) لەو باوەڕەدان کە بوارەکانی پراگماتیك لەوە تەسکترە و تەنها توێژینەوەی ئەو پرەنسیپانە لە ئەستۆ دەگرێت کە بەکارهێنانەکانی زمان کۆنترۆڵ دەکات و ، هیچیش پەیوەندی بە وەسفسازی پێکهاتە

زمانەوانییەکانەوە نییە ، جا گەر بمانەوێ ئەم دەستنیشانکردنە بەو پەرتبوونەی (چۆمسکی) ببەستینەوە کە لە نێوان توانا وەیان بەسبوونی (Competenece) ، کە ئەداکردنی زمانەوانی (Performance) ئەنجامی دەدا مەبەست لە توانا ، یان لێوەشاوەی زمان (Competence) توانای مرۆڤە لە ڕووی تیۆریەوە بۆ دروستکردنی چەند ڕستەیەکی زمانەوانی و لە بەرانبەر بەکارهێنانی زمان (Performance) ، کە بەکارهێنانی زمان ، بە ئاخاوتن یان بە نووسین دەگرێتەوە ، ڕادەوەستێ. لەو حەلەدا دەتوانین بلێین کە پراگماتیك تەنها گرنگی بە پڕەنسیپەکانی بەکارهێنانی ئەو زمانە دەدات کە بە ئەداکردنەوە پەیوەستە[٥]. جا بۆ ڕوونکردنەوەی پەیوەندییەکانی نێوان پراگماتیك و ئاستەکانی دی شیکردنەوە زمانەوانی ، پوختەیەك لە بۆچوونەکانی (کاتز) و (فودر) دەخەینە ڕوو[٦] ، بەو حیسابەی کاتێك پێگەکانی ئاستی سیستەمی ڕستەسازی و فۆنۆلۆجیا کۆتایی پێ دێت ، هەر لەوێوە واتاسازی دەست پێدەکات.پاشان پراگماتیك دێت ، جا ئەم وێنەیەی خوارەوە ئەم تەرحە پەیوەندییە ڕوون دەکاتەوە:

ڕستەسازی یان فۆنۆلۆژی
Syntax and Phonology
Semantics **سیمانتیك**
Pragmatics **پراگماتیك**

کەچی (لیفنسون)(٧) دەڵێ کە پراگماتیك لەو پێگەیەدا کە واتاسازی کۆتایی پێ دێت و لەم حاڵەتەدا کە زانستی زمانی کۆمەڵایەتی و زانستی زمانی دەروونی دەست پێدەکات ، جارێکی تریش دەتوانین وێنەی ئەم پەیوەندییە بەم شێوەیەی خوارەوە بگرین:

سیمانتیك	Semantics
پراگماتیك	Pragmatics
زانستی زمانەوانی کۆمەڵایەتی	Sociolinguistics
(زانستی زمانەوانی دەروونی)	(Psycholinguistics)

١. لە پێناسە جۆراوجۆرەکانی پراگماتیک [٨]: **پراگماتیک توێژینەوەی هەموو لایەنەکانی واتایە کە تیۆری سیمانتیك نایانگرێتەخۆ یان ئەو تیۆرە ڕێکیان ناخات** ، بەڵام ئەم پێناسەیە وا پێویست دەکات کە دەست نیشان کردنی ئەو چوارچێوە فراوانەی ئەو مانایە بکەین ، کە پێناسەکەی پشتی پێ دەبەستێ جا ئەم مانا فراوانەش پێویستە لە دززتوێی خۆیدا ناوەرۆکێکی گاڵتەجاڕی (Ironic) وەیان میتافۆر (Metaphoric) و کرۆك ئامێز {واتە تایبەت بە سروشە ناڕاستەوخۆکان} (Implicit) بۆ پەیوەست بون کە لە دووتوێی وتە درکاوەکان وەیاخود نووسراوەکان دایە ، پاشان ناتوانین تەنها لەسەر کرۆکە کلاسیکییەکەی وتراو و درکاوەکان قۆرخی بکەین ، جا بە گوزارشێکی دی دەڵێین ، بواری پراگماتیك مانایە ، بە هەموو ڕەهەندەکانییەوە ، بە مەرجێ دەرکردنی وەیان وەلاخستنی وتاسازی لە کرۆکی ئەو مانایەدایە {واتە: مانا بە پێی دەست نیشانکردنی سیمانتیك}.

٢.پراگماتیك: لەسەر بونیادی پەرتبوونی نێوان مانای رستە و مانای درکێنراو (utterance) هەڵدەستێت بەشێوەیەك کە واتاسازی بە توێژینەوەی مانای ڕستەکان تایبەتمەند دەبێت ، کەچی پراگماتیك سەبارەت بە مانای درکاوەکان توێژینەوە ئەنجام دەدات ، جا بەپێی ئەم پێناسەیە درکاو بەکاردەهێنرێت بەو مانایەی کە (بار ـــ هیلر) (Bar – Hiller) ئاماژەی بۆ دەکات ، بەو ئیعتیبارەی کە ڕستەیە (وەیان لە هەندێك حاڵەتدا زنجیرەیەك وەیان کۆمەڵە ڕستەیەك پێکدەهێنن) کە پەیوەستن بە ڕێچکەیەکی تایبەتەوە و ئەمانەش بە

وردی بڵێین پەیوەستن بە بابەتی ڕستە درکاوەکە وەیان کۆمەڵە ڕستەکەی ناوی. زۆرێك لە زمانەوانیان ئەم پەرتەوازەییەیان قبوڵە ، بەڵام لێرەدا گرفتێك هەیە سەبارەت بەم پێناسەیە کە لەوەدا بەرجەستە دەبێت کە لە هەندێك حاڵەتدا ، مانای ڕستەکە هەموو ڕووگەکانی مانای درکاوەکە هەڵدەگرێت ، ئەویش لە کاتێکدا کە قسەکەر مەبەستی ئەو مانایە بێت بە تەواوەتی کە دەیڵێ و دەیدرکێنێت ، بەبێ هیچ زیاد و کەمییەك ، جا لەم حاڵەتەدا ناوەرۆك یان مانا پێویستە پێکەوە حەواڵەی هەردوو زانستیواتاسازی و پراگماتیك بکرێت.

٣.لە پێناسەکانی تری پراگماتیك: ئەو پێناسەیەیە کە پەیوەندیەکانی نێوان مانا و بابەتەکە دەکاتە بنچینەیەك بۆ خۆی ، دەرەنجامی ئەم پێناسەیەش ئەوەیە کە واتاسازی تایبەتە بە مانای دەرەوەی ڕێچکەکان ، وەیان تایبەتە بە مانایەك غەیری ئەو مانا پش بەستووە بە ڕێچکەکە ، کەچی پراگماتیك تایبەتە بە مانای ناو ڕێچکەکە؟ بەگوێرەی ئەم پێناسەیەش بێت پراگماتیك توێژینەوەی پەیوەندییەکانی نێوان زمان و ڕێچکە زمانەوانییەکەیە ، کە ئەویش لە خودی خۆیدا پەیوەندیە بنچینەییەکانی تێگەیشتنی زمانە ، جا گوزارشتی تێگەیشتنی زمان لێرەدا بەو مانایەی کە توێژەرانی بواری پیشەسازی بە مەبەست بەکاریان هێناوە ، ئەویش بۆ ڕاکێشانی سەرنجی زمانزانان بۆ ئەو ڕاستەقینەیەی کە تێگەیشتنی درکاوەیەك ڕێژەیەکی زیاتر هەڵدەگرێت لە زانینی مانای وشەکان و ئەو پەیوەندییە ڕێزمانیانەی کە لە نێوانیاندا هەیە ، چونکە لە دووتوێی تێگەیشتنی درکاوەکەدا ئەو هەڵهێنجراوانەش بەدی دەکرێت ، کە دەقە گریمانەکان بەشێوەیەکی ئاڵوگۆڕانە لە نێوان وتەبێژەکاندا وەیان ئەو درکاوانەی کە بێژراون بەیەکەوە دەبەستێتەوە.

٤. جا له نێوان ئەو پێناسانەی دی پراگماتیك ئەوەیە پراگماتیك توانای بەکارهێنەرانەی زمانێکە لەسەر پەیوەست کردنی ڕستەکان بەو ڕێچکانەی کە تەبا و شایستە و گونجاون لەناو بازنەکانیدا. بە مانایەکی دی تیۆری پراگماتیك وەکو پڕەنسیپ و دەسپێك پێویستە سەبارەت بە هەموو ڕستەیەکی دروست و تەوای هەر زمانێکە لە ڕووی دامەزران و پێکهاتەوە کرۆکە داهاتووەکەی بخاتە ڕوو.

٥. بەڵام ئەو گرفتانەی کە لەم پێناسەیەدا سەرهەڵدەدەن: ئەوەیە کە ئەو قسەکەرانەی کە بە زمانێك قسە دەکەن ، پابەند نابن بە پێوەرە کارپێکراوەکان ، چونکە لەوانەیە جاری وا هەیە توڕەیی و هەڵچوون بیانگرێتەوە ، و ئەو شتانەی کە دەیلێین لەگەڵ ڕێچکەکان و هەڵوێستە دیاریکراوەکاندا تەباو گونجاو نەبن.

نموونەی زانینی ئاڵوگۆڕکراو

جا بۆ ڕوونکردنەوەی زانینی ئالوگۆڕکراو ، لێرەدا ئەم چیرۆکە دێنینەوە: (ئایە) ویستی لە یادی لە دایکبوونیدا دیارییەك (ئیسلام) بداتە ، ئەوەبوو ڕۆیشت و جزدانەکەی هێنا و هەندێك جولاندی ، کەچی هیچ دەنگێکی لێوە دەرنەچوو ، بۆیە گەیشتە ئەو قەناعەتەی کە خۆی بۆ (ئیسلام) دیارییەك دروست بکات. جا بۆ ئەوەی کە خوێنەر یا گوێگر ئەم چیرۆکەی پێشوو تێبگات ، پێویستە لە دەرك کردن بەم ڕاستەقینەیە بەشدار بێت:

١. بەشێوەیەکی گشتی دیارییەکان بە پارە دەکڕدرێن.
٢. جزدان بەگشتی بۆ پارە هەڵگرتن بەکاردێت.

٣. جزدان بەگشتی لە ماددەیەك دروست دەكرێت ، وەكوپلاستیك.
٤. بەگشتی ئەو پارانەی كە لەناو دەفرێكی دروستكراو لە ماددەیەك هەڵدەگیرێن ، لە كاتی ڕاچەنینیاندا دەنگ دەردەكەن.

ئەم نموونەیەی پێشوو ئەوەمان بۆ ڕووندەكاتەوە كە چۆن ئەو زانینە گریمانەیەی نێوان قسەكەر و گوێگر و نووسەر و خوێنەر ڕۆڵێكی مەزنی هەیە لە تێگەیشتنی ئەو شتانەی كە دەیخوێنین و دەیبیستین. جا بۆ زیاتر تشیك خستنە سەر ڕۆڵی ڕێچكە لە بواری پراگماتیكدا ، دەتوانین بڵێین كە پراگماتیك توێژینەوەی ئەو ڕۆڵەیە كە ڕێچكە دەیبینێ لە بواری ئەو مانایەی كە قسەكەر لە گوزارشتە دركاوەكەدا مەبەستیەتی. جا مەخسەدیش لە ڕێچكە هەموو ئەو شتانەیە كە لە زانستی واتاسازی دەستمان دەكەوێت و بە پەیوەندیەكانی نێوان ماناكانەوە پەیوەستە ، لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانین بڵێین كە پراگماتیك پەیوەندی بەهەر لایەنێك لە لایەنەكانی ئەو مانایانەوە هەیە كە لە چوارچێوەی واتاسازی بەدی ناكرێت.

پراگماتیك: نموونەیەكی پراكتیكی

لەوانەیە گفتوگۆی ڕووت سەبارەت بە تیۆری پراگماتیك خوێنەر بێ نیاز نەكات لە بەدواداچوونی زانیاری زیاتر سەبارەت بە سروشتی دیاردە پراگماتیكییەكان ، لێرەشدا نموونەیەك دەهێنینەوە(٩) كە لەوانەیە بۆ ڕوونكردنەوەی ڕاستەقینە هەمەجۆرەكان پاڵپشت و یاریدەدەر بێت ، ئەو ڕاستەقینانەی كە گرنگی بە تیۆرەكانی پراگماتیك دەدەن ، لێرەدا با گفتوگۆیەكی سادەی نێوان دوو كەس بێنینەوە كە لە سێ ڕستە پێكدێت و

پرسیاریش لە خۆمان بکەین سەبارەت بەو زانیاریانەی کە ئەم گفتوگۆیە پێمان دەبەخشێت ، بە ڕێژەیەکی زیاتر لەو کرۆکە واتاسازیەی کە ڕستەکانی ئەم گفتوگۆیە پێمانی دەبەخشێت جا گەر بابەتەکە زیاتر دەستنیشان بکەین دەتوانین پرسیار دەربارەی لایەنە کرۆکییەکان و سروشتیەکانی ئەم ڕستانە بکەین ، سەبارەت بەو ڕێچکانەی کە ئەم ڕستانەی تیا بەکاردەهێنرێت ، ئەمەش گفتوگۆیەکە کە بەم دوو پیتە ئاماژەی بۆ دەکەین (أ) ، (ب) :

أ. بەڵام ئایا دەتوانی جارێکی دی و هەر ئێستا بێی بۆ ئێرە؟

ب. بەڵام بەگم ئەمڕۆ دەبێ بچم بۆ قاهیرە .

أ. باشە ڕات چییە کە ڕۆژی سێ شەم بتبینم؟

بۆ ئەوەی ئەم گفتوگۆیە تێبگەین پێویستە ڕێژەیەکی زۆر لە هەڵێنجان و دەرەنجامی ورد ئەنجام بدەین سەبارەت بە سروشتی ئەو ڕێچکەیەی کە گفتوگۆکەی تیا سازدرا ، بۆ نموونە ئێمە ئەم ڕاستەقینانەی خوارەوە هەڵدەگۆزین:

١. ئەم ڕستانە کۆتایی و بەرایی گفتوگۆکە پێك ناهێنن.

٢. (أ) پرسیار ئاڕاستەی (ب) ناکات ، بەڵکو داوای هاتنی لێدەکات جا لە کاتی ئاخافتنەکان وەیان لە کاتێکی تردا ، (ب) دەڵێ ناتوانم (وەیان پێی باشترە کەوا ناکات) و (أ)یش دووبارە داوای لێدەکات کە بێتە لای ، بەڵام لە کاتێکی تردا.

٣. (أ) لە (ب) داوا دەکات کە ئێستا ئامادەبێ ، لەو باوەڕەشدایە کە (ب) دەتوانێ ئامادەبێ ، هەروەها لەو باوەڕەدایە کە (ب) لەوێدا نییە و بە تەمای ئامادەبوون نەبووە ، لە خۆیەوە (أ) لەو گومانەدایە ، کە

وەڵامی داواکاریەکەیان بە قبوڵ وەیان بە ڕەتکردنەوە دەبیٚ ، جا گەر قبوڵ بکات ئەوا (أ) گومانی ئامادەبوون لە (ب) دەکات ، جگە لەوەی کە لەو باوەڕەدایە کە داواکارییەکەی هاندانێکە بۆ (ب) بۆئەوەی ئامادەبێت ، هەروەها (أ) لە پێگەیەکدا نیە ، کە فەرمان بۆ (ب) دەربکات ، بەوەی کە بێتە لای ، وەیان خۆی وا دەربخات کە لەو پێگە بەهێزەدا نییە کە بەو جۆرە ئاکار بنووێنێت.

٤. (أ) گریمانە دەکات لە (ب) ، دەزانیٚ (أ) لە کوێدایە وە (أ) و (ب) لە هەمان شوێندا نین ، هەردووکیشیان لە شاری (قاهیرە)دا نین و ، (أ) لەو باوەڕەدایە کە (ب) پێش ئەو وەختە سەردانی ئەو شوێنەی کردووە ، کە (أ)ی تێدایە.

٥. ئەو ڕۆژەی کە ئەم گفتوگۆیەی تیادا ڕوودەدات ڕۆژی سیٚ شەم یان چوار شەمی هەمان ئەو هەفتە نییە ، (وەیان بەلای کەمییەوە (أ) لەو گومانەدایە).

٦. (أ) نێرنییە (وەیان (ب) لەو باوەڕەدا کە ئەو نێرینەیە) ، (ب) دان بەوە دادەنێت کە (أ) پێگەیەکی کۆمەڵایەتی لەو بەرزتری هەیە ، واتە لە (ب) {وەیان ڕۆڵی کەسێکی گەورەتر و بەرزتر لە خۆی دەبینێت}.

لە چوارچێوەی هەڵگۆزینەکانی تردا دەتوانین بڵێین کە ئەو شرۆڤە سروشتییەی کە کەسێك پێی هەڵدەستیٚ کە تێبینی ئەم گفتوگۆیە دەکات و شیکردنەوەی بۆ ئەنجام دەدات ، ئەوەیە کە (أ) ، (ب) هەردووکیان ڕووبەڕوو نین و لە تەلەفۆن قسە دەکەن.

جا لەو مەسەلانەی کە نوکتە ئامێزن سەبارەت بە تێگەیشتنی ئێمە لەو گفتوگۆیە ئەوەیە کە ئەگەر (أ) لە سەرەتاوە دەیزانی (ب) کە ناتوانیٚ بێتە لای ، جا لەبەر هەر هۆیەك بێت ، ئەوا هەڵوێستەکەی و بۆچوونەکەی لەم حاڵەتەدا تۆزێك فێلاوییە ، بەڵام گەر (أ) دەیزانی کە (ب) دەزانیٚ کە خۆی ناتوانیٚ ئامادەبیٚ ، ئەو کاتە ناتوانرێت شرۆڤەی قسەکەی بکرێت ، بەو ئیعتیبارەی کە داواکەی داواکردنێکی ڕەهایە. بەڵکو ئەم قسەیەی دەچێتە بواری نوکتە و گاڵتە جاڕییەوە گەر ئەو کەسە لەناو هۆدەیەکی کلیلدار بێت و کلیلەکەش بزر بووبێت ، وەیان گەر کەسەکە بیٚ دەسەلات بیٚ و لە جولە کەوتبیٚ ، وەیان بەشێوەیەك سەرخۆش بێت نەتوانێت تەنانەت بە پێوەش ڕابوەستێت ، لەم حاڵەتانەدا ئەو جۆرە داواکردنە لە حوکمی گاڵتە جاڕیدایە.

ئەوەی کە ڕوونە سەرجەم هەڵگۆزینەکانی پێشوو ناچنە چوارچێوەی کرۆك سیستەمی بەڵگە خوازییەکەی هەر سیٚ ڕستەکەوە ، بەڵام ئەو ڕستانە ڕەنگدانەوەی تواناکانی ئێمەن لەسەر ئەوەی کە لە واقیعی ئەو ڕستە یەك لە دوای یەکانە ئەو گریمانە ڕێچکەییانەی کە ڕستەکان ئاماژەی پێدەکەن هەژمار بکەین . واتە ئەو ڕاستەقینە تایبەتانەی پەیوەندییە شوێنکاتی و کۆمەڵایەتییەکانی نێوان قسەکەران و پەیوەندییەکانی نێوان باوەڕ و مەبەستەکانیان لەوساتە وەختەی کە هەڵدەستن بە سازدانی گفتوگۆیەکی دیاریکراو.

پراگماتیکی پراکتیکی

پراگماتیك و پەیوەندییەکانی بە بوارەکانی ترەوە

پراگماتیك ئەگەری پڕاکتیزەکردنی لە زۆر بواردا هەیە ، کە لە تویێدا تێگەیشتنی درکاوەکانی هەڵگرتووە ، ئەم بوارانەش چەند بوارێك دەگرنە خۆیان کە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ گرنگی نادات بە گرفتە کردەییەکان.

وەکو توێژینەوەی لایەنەکانی ڕەوانبێژی ئەدەب ، بەڵام ئەم بوارانە چەند بوارێکی دی دەگرنە خۆ کە بە شێوەیەکی بنچینەیی گرنگی بە گرفتەکانی گەیاندن دەدات ، ئەویش ئەو بوارانەیە کە لەوانەیە شێوازەکانی پڕاکتیزە کردنی پراگماتیك تیایدا خاوەن گرنگییەکی کردەیی ڕاستەوخۆ بێت . لێرەدا چوار بوار هەیە بەتایبەتی کە لەم بوارەدا جێی تێڕامانە ، ئەو بوارانەش :

١.زمانناسی پراکتیکی (واتە تیۆری تایبەت بە فێربوونی زمانە بیانییەکان وەیان فێربوونی زمانی دووەم و مومارەسەکانی تایبەت بەخۆی) ، شایانی باسە کە ئەو پێناسەی زمانەوانی پراکتیکی لێرە بە مانا بەر تەسکەکەی بەکارهاتووە و دەتوانین پێناسەیەکی بەربڵاوی زمانەوانی پراکتیکی (Applied Linguistics) بخەینەڕوو بەو پێیەی لقێکی زمانەوانییە کە لە بەرانبەرکێی زمانەوانی و شیکردنەوەی هەڵان و فێرکردنی زمانان و زمانەوانیی دەرونیی و کۆمەڵایەتیی و زمانەوانیی خۆکار (الی) و دروستکردنی فەرهەنگ و وەرگێڕان دەکۆڵێتەوە.

٢.کاریگەربوونی مرۆڤ و ئامێر لەسەر یەکتری.

٣. توێژینەوەی سەرە پەیوەندی کاریگەربوونی ڕووبەڕوو.

٤.توێژینەوەی ئەو پەیوەست بوونەی کە دادەمەزرێت ، لە کاتێکدا کە خودی ئەو پەیوەست بوونە لە حاڵەتی ڕوبەڕوبوونەوەدا نییە و لەهەر چوار ئەو بوارانەدا ، پڕاکتیزەکردنی پراگماتیك پەیمان بە سنووردار کردنی گرفتەکانی پەیوەست بوون دەدات ئێستاش باسی هەریەك لەو جێبەجێ کردنانەی پراگماتیك دەکەین.

١.<u>زمانەوانی پراکتیکی:</u> جێبەجێکردنی پراگماتیك هەڵدەستێ لەسەر گرفتەکانی فێربوونی زمانی بێگانی یا زمانی دووەم بەو گریمانەیەی کە دەرەنجامی ئەوەیە ، کە هەرچەندە لەوانەیە بەرەو بە جیهانی بوونی کردەکانی وەك لە تێهەڵکێش (Implicaturel) مەبەست لە تێهەڵکێش (Implicature) ئەوەیە کە قسە زیاتر لە خۆی مانا بگرێتە خۆی ، واتە: زیاتر لە دەربڕینی وشەکانی ، ئەوەش لە ڕێگای مانای باوی دەربڕینە قسە پێکراوەکانی زمان ، وەکو ئەوەی کەسێك لە کەسێکی دیکە بپرسێ: دەتوانی پێم بڵێی ئێستا سەعات چەندە؟ ئەویش وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ : ئەوە ماست فرۆشەکە هات! مەبەستیش لێرەدا ئەوەیە کە ئەو کەسە بە تەواوی نازانێ سەعات چەندە ، بەڵام دەتوانێ چەند زانیارییەك بداتە ئەو کەسەی قسانی لەگەڵ دەکات ، کە ئەنجامگیری زانینی کاتیان لێ بکات.

کەچی لەوانەیە چەند جیاکارییەکی مانادار نەك تەنها لە بونیادی زمانەکان بەڵکو لە شێوازی بەکارهێنانەکانیشدا بەدی بکرێت[١٠] ، تەنانەت لەو حاڵەتانەی کە ئەدگارە جیهانییە هاوبەشەکانی ناو بەکارهێنانەکانیش لەناوی دا دەبێ ، وەك ئەوەی کە بارەکە سەبارەت بە گوزارشتە پوختەکان دەردەکەوێ[١١].

لەوکاتەدا بوارێکی فراوانی لێك نەگەیشتن لە نێوان کەسانێك سەرهەڵدەدات کە ئینتیمایان بۆ چەند کلتوورێکی جودا هەیە ، بۆ نموونە: قسەکەرانی زمانی ئەڵمانی لەوە دەچێ ڕاستەوخۆ تربن لە قسەکەرەکانی زمانی ئینگلیزی ، بۆ نموونە کاتێك کە مەسەلەکە پەیوەست دەبێ بە داواکارییەکان وەیان گوزارشت کردن لە سکاڵاکان [١٢]، لێرەوە بوارێکی توێژینەوەی سیستەم ئامێری پراگماتیکی هەمبەر یەك فەراهەم دەبێ ، توێژینەوەیەکی ئەوتۆ کە ئەو بوارانەی کە ئەگەر دەستەبەربوونیان هەیە بۆ لێك تێنەگەیشتنێك کە لە گریمانەی فێرخوازی زمانێکی بیانییەوە پەیدا دەبێ ، ئەو پێکهاتە دەستنیشانکراوانەی زمان کە فێری دەبێت هەمان ئەو لە تێهەڵکێش (Implicatures) و گریمانە پێشینە (Presuppositions) و بەکارهێنانەی گفتوگۆ وەکو هەندێك پێکهاتە وێکچوەکانی بەخۆی لە زمانە زگماکەکەدا و چەندەها توێژینەوەش هەنووکە سەبارەت بەم بابەتگەلە لە ئارادا هەیە.

٢. <u>کارتێکردنی مرۆڤ و ئامێر لەسەر یەکتر</u>: لە بواری کارتێکردنی نێوان مرۆڤ و ئامێر (واتە توێژینەوەی ئەو سەختیانەی کە مرۆڤ پێیدا گوزەر دەکات ، لە مامەڵەکردنی لەگەڵ ژمێریارە ئەلکترۆنییەکاندا) ، پراگماتیك دیسانەوە لایەنی پراکتیکی ڕاستەوخۆی هەیە و گرفتەکانیش لەم حاڵەتەدا لە نیازمەندییەوە پەیدا دەبن بۆ زۆرتر و زیاتری ڕێژەی کارگەرانی لێهاتوو و کارامە لە بواری ئامێرە ئەلکترۆنییەکان ، تاکو بتوانن بە سەرکەوتوویی بەکاری بهێنن ، جا گەر بەرنامەڕێژانی ئەم ئامێرە ئەلکترۆنیانە زمانێکی هاوبەش لەنێوان ئامێر و مرۆڤ وا لێ بکەن ، کە بەگوێرەی بنەما

وێکچووەکانی زمانە سروشتییەکان و ڕێساکانی بەکارهێنانی کار بکات ، ئەوە چەرخی ژمێریاری ئەلکترۆنی پێویستی بە چاوەڕوانی دووبارەکردنەوەی فێربوونی هێزە کاریگەرەکان نابێت ، ئەمەش مەسەلەیەکە تا ڕادەیەك لە گەورەیی و زلکردنەوەدا ڕۆچووە ، بەڵام دوورەپەرێزی ئەم چاوەڕوانییەی شیکردنەوەی تایبەتمەندییەکانی بەکارهێنانی زمانە بیانییەکان ، ئەمەش ئەو بوارەیە کە پراگماتیك گفتی پێشکەشکردنی هەندێك کۆمەکی تیادا دەدات.

٣. پەیوەندی ڕووبەڕوو: هەرچەندە لێرەدا بەشداری جۆراوجۆر هەیە کە پراگماتیك بۆی هەیە بۆ چارەسەری کێشەی پەیوەندیەکانی نێوان خەڵکی پێشکەشی بکات. بەتایبەتی ئەوانەی بەهەمان زمان قسە دەکەن ، بۆ نموونە ئەگەری ئەوە هەیە کە هەندێك حاڵەتی لێك نەگەیشتن لە نێوان ئەو کۆمەڵانەی خاوەن ئینتیما ڕەگەزییە جۆراوجۆرەکان ڕوودەدات ، ئەوەش وەکو دەرەنجامێك بۆ شیکردنەوە پراگماتیکییە جۆراوجۆرەکانی ئەو درکاوانەی کە کرۆکە پێشینەیەکانی چەمکێکی تەواو دەبەخشن ، چونکە ئاڕاستە کردنی پرسیار وەیان لیّ پرسین وەیان پلار ....هتد. لەوانەیە شرۆڤە کردنی بەشێوەیەکی ڕاست ئەنجام نەدرێت ، لەو بوارانەی تریش کە شیکردنەوە پراگماتییەکان بۆیان هەیە تیایاندا گرنگ بن ، ئەویش نەخشە کێشان (وەیان بەزۆری دوبارە کردنەوەی نەخشە دانان) چۆنێتی مومارەسە کردنی دەزگاکان بۆ کاروبارەکانی خۆیان ، بۆ نموونە : چۆن دەتوانین دادگایی کردنەکانی سکاڵا بچووکەکانی (Small claims courts) وەکو بەو شێوازەی کە لە ئەمەریکا و هەندێك وڵاتانی ئەوروپادا هەیە؟ ئایا پێویست دەکات لەسەر بنەمای ئاڵوگۆڕی گفتوگۆ بەڕێوە ببرێت ، زیاتر لەو ڕێژەیەی کە لە دادگاکانی تردا ڕوودەدات؟

وەیان ئایا ئەو ئیجرائاتە تەقلیدیانە لە ڕاستیدا زیاتر لکاون بە گەڕان بە دوای ڕاستیدا؟ هەروەکو بەشێوەیەکی بەردەوام پرسیارگەلێکی وێکچوو سەرهەڵدەدا لەنێوان ئەو کەسانەی کە گرنگی بە ئەنجامدانی چاکسازی لە بواری ئەو مومارەسانە دەدەن ، کە لە ژوورەکانی توێژینەوەدا ڕوودەدات. لێرەدا کۆمەڵەیەکی تاڕادەیەك جودا لە گرنگی پێدانەکان دادەمەزرێت ، ئەویش لەبەر ئەگەری بوونی هەندێك لە حاڵەتە زمانەوانییە ناتەندروستەکان ، کە بەشێوەیەکی سەرەکی سروشتێکی پراگماتیکیان هەیە ، بۆ نموونە لەوانەیە هەندێك سەختی لە ئارادا هەبێت لە کاتی چاکبوونەوەی ئەو نەخۆشانەی کە تووشی نەخۆشی مێشك دەبن . کە ئەمەش سروشتێکی پراگماتیکی هەیە ، جا ئەگەر حاڵەتەکە ڕوون بووەوە کە بەم شێوەیەیە ، ئەوا یارمەتی دانی ئەو نەخۆشانە لە ڕوی کردەییەوە پشت بە شیتەڵکاری پراگماتیکی پێش وەختی بەکارهێنانی ئاسایی زمان دەبەستێت.

٤. پەیوەندیکردن لە دوورەوە: لە کۆتایدا دەڵێین کە چەندەها گرفتی پەیوەندی زانراو لە ئارادا هەیە ، کە لە تێکەڵبوونی خەڵکی لەگەڵ یەکدی سەرهەڵدەدات ، کە لە ڕووی شوێن و کاتەوە لە یەك دوورن ، ئەویش لە ڕێگای نامە تۆمار کراو و نوسراوەکانەوە ، گرفتەکەش لەوەدایە کە زمانە سروشتیەکان (گەر ئەم وتەیە ڕاست بێت) لەسەر گریمانەی گفتوگۆی ڕووبەڕوو بونیادنراون ، لەبەر ئەوە وشە ئاماژەییەکان (deicticterms / works) ((مەبەست لە وشەکانی ئاماژە ، ئەو وشانەن لەنێو کۆمەڵێکی پێکەوە گونجاوی چەند کەسێك یان چەند شوێنێکدا ، ئاماژە بۆ کەسێك یان شوێنێکی تایبەتی دەکات ، یان دیاری دەکات ، وەکو: (ئەمە) this ، (ەکە) the ، (تۆ) you ، (ئێرە) there ،

جا لەوانەیە ئەو وشە ئاوەڵناو ، ئامراز ، ڕاناو یان ئاوەڵکردار بێت. لەوانەیە دووچاری هەڵەی شرۆڤە کردن بن ، ئەویش لە حاڵەتێکدا کە ئەم مەرجە تایبەتەی گفتوگۆی ڕووبەڕوو لە ئارادا نەبێت ، لەوانەشە ئەم ئیعتیبارە شیکردنەوانەیە لە بواری نەخشە دانانی ڕێنماییە گرنگەکان زۆر بە سوود بێت ، (وەکو ڕێنماییەکانی ڕێگا وەیا ڕێنماییەکانی کارمەندی هونەریی فڕۆکەکان ، .....هتد.)وە یان لەنامە ڕوونکەرەوەکان و بەکارهێنانەکانی دی کردەی زمانی نووسراو ، هەروەها بۆ نەخشەی بەرنامە تایبەتەکانی فێرکردنی ئەو کەسانەی کە دووچاری سەختی فێربوونی کارامەیی لەمەڕ خوێندن و نووسین بوونە سوودی هەیە.

نموونەیەکی تریشی ئەو گرفتانەی کە جێی گرنگی دانە ، لەحاڵەتێکدا سەرهەڵدەدات کە ڕۆڵی لە گفتوگۆدا بەشێوازێکی ساغ و دروست ، بێت هەروەکو لە حاڵەتەکانی قسەکردن بەلاسلکی ، وەیان(تلکس) وەیان ناردنی نامە لە ڕێگای کۆتاییەکانی کۆمپیوتەرەوە ، کە لەسوودی پراگماتیکدا بەرجەستە دەبێت لەئەگەری نەخشەسازی ئەلتەرناتیڤی مومارەسە ئاساییەکان ، لەم دوابەدواییەشدا تەنها ئەگەری پێشکەشکردنی ئامۆژگاری وەیان چارەسەری کە لەسەر بنەمای توێژینەوەی تێروتەسەلی ئەم مەسەلە ئاساییانە دەوەستێت ، بە شێوەیەکی ڕێژەیی و گرنگ کە ئەوانەش ئامۆژگاریەکی لەسەر بونیادی توێژینەوەی دوور و درێژی بەکارهێنانی زمانە سروشتیەکان هەستاون . ئیتر هیواخوازین کە توانیبێتمان لەم کورتە لێکۆڵینەوەدا هەندێك لە مەبەستەکانی پراگماتیك بخەینە ڕوو ، هەروەها ئەوەش بدرکێنین کە شرۆڤەی ئەو گرنگیدانە بکەین کە پراگماتیك لەم چەند ساڵەی پێشوو بەخۆیەوە بینیویەو تاکو ئێستاش

ئەو گرنگی دانە هەر بەردەوامە ، هەروەها هیوادارین ئەو نموونەیەی کە پێشکەشمان کرد لەبواری نزیك کردنەوەی چەمکی پراگماتیك و مەسەلەکانیدا یاریدەدەر بێت ، لەکۆتاییشدا لەوانەیە ئاماژە کردن بۆ ئەو پەیوەندیەی نێوان پراگماتیك و بوارەکانی دی یارمەتیەکی باش بێت بۆ تیشك خستنە سەر گرنگی پراگماتیك لە ڕووی کردەییەوە .

تێبینی

ئەم بابەتە لەم کتێبە وەرگیراوە :

د. أحمد شفيق الخطيب ، قراءات في علم اللغة ، طبعة الاولى ، دار النشر الجامعات ، مصر ، ٢٠٠٦ ، ص ١٢٥ – ١٣٧.

پەراوێزەکان

1. Charles W.morris , Foundstions of the Theory of signs'' , In O.Neurath , K.Carnap and C.morris (Eds.)International Encyclopedia of unified science Chicago:University of Chicago prees, 1938,pp.77-138.

2. R.carnap, "foundations of logic and mathematics",Ibid, pp.139-214.

3. Stephen C.Levinson . pragamtics, Cambridge: Cambridge university press, 1983, pp.57.

4. Morris, op. cit,p.108.

5. Levinson, op.cit p.7.

6. J.J,Katz and J.A.fodor, "The structure of a semantic Theory" , Language, 39(1963), pp.170-210.

7. Levinson .op. cit. p p.27.

8. Levinson, op. cit. pp.12, 15.

لە کتێبی لیفنسۆن وەرگیراوە،ل ١٨-٢٤.

٩. لیفنسۆن ، ل٤٧.

10. Dell Hymes , models of the Interaction of Language and SocialLife. In .J.J.Gumperz and D.H.Hymes Directions in Socio linguistics , Newyork: Holt, Rinehart and Winston 1972. pp.35-71.

11. P.Brown and S.Levinson "universals in Language politeness phenomena ". In E.Goody(ed.)Questions and Politeness in social Interaction Cambridge: Cambridge university Press. 1978-311.

12. J.House and G.Casper,"polite murkers in English and German ", in F.Coulmas(ed.) conversational Routine: Explorations in Standardized communication situations and prepatterned speech, The Hague: mouton 1981,pp.157-185. See also J.wlters(ed). The sociolinguistics of Deference and politeness. Special lssue of international Journal of the sociology of Language, 27 , the Hague: Mouton, 1981.

بەشی سێیەم

فێربوونی زمانی دووەم

تەمەنی شیاو بۆ فێربوونی زمانی دووەم

پێشەکی :

ئاســان نییــە پــەنا بەرینــە بــەر ئــەزموونێك وەیــان قوتابخانەیــەك بــۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە گرنگە ، ئایا چ تەمەنێك شیاو و لەبارە بۆ فێربوونی زمانێکی دی جگە لە زمانی زگماك.

مەسەلەی زمان لە وردترین مەسەلە مرۆڤایەتییەکانە ، چونکە بــە تونــدی پەیوەستە بە بیروباوەڕی کۆمەڵگا و مێژووی سیاســی و کۆمەڵایەتییــەوە ، بــە هەمان شێوە زمان لــە دوتــوێی ئــەو مەســەلانەدایە کــە واقیعــی مرۆڤایــەتی دەیسەپێنێ ، جگە لەوەی زمان لەو دۆزانەیە کە دووبەرەکییەکی زۆری لە نێوان زانایانی زمــان (زماننناســان) و پــسپۆڕانی دەرونزانــی (دەروونناســی) لــە مــەڕ ڕێچکەکانی پەیداکردن و فێربوونی ناوەتەوە.

بێ یەك و دوو نیازمەندی مرۆڤ بــۆ بەڵــەدبوون و شــارەزابوونی تــەواو بــە زمــانی زگمــاکی خــۆی ، نیازمەندییــەکی بنەڕەتییــە کــە جــاری واهەیــە کاریگەریەکەی دەگاتە ئەو ڕادەیەی کە دەبێتە ئاماژەیەکی بنەڕەتی بۆ مرۆیــی بوونی ئەم کائینە زیندووە.

جا فەرامۆش کردنی زمانی زگماك ، بزرکردنــی ئــەم کائینــە مرۆییەیــە لــە چوارچێوەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا ، چونکە زمــانی یەکــەم کۆڵەگەیەکــە کــە هیچ شتێك لە دروستکردنی کەسایەتی مرۆڤ و تێفکرین و لایەنگیری و ســۆزدا نایگاتێ ، بەڵام لەگــەڵ ئەوەشــدا و لــە بــەر چــەند بــارودۆخێکی جۆراوجــۆری جیهانی نیازمەندی ئێمە بــۆ فێربــوونی زمــانی دووەم ســەرهەڵدەدات ، لەبــەر

ئەوەی هەندێك زمان هەیـە كارامەییـە و زانـستییەكانی سـنوردارن ، ئـەویش بەهۆی ئەو ڕۆڵە لاواز و پەراوێز خراوەی كـە نەتەوەكـەی لـە بونیـادی شـورای زانستی جیهانیدا دەیگێڕێ ، هەندێك زمانی دیش هەن كە دەرەنجامی شـاڵاوی سەربازی یان ئابووری دووچاری ستەمی سیاسـی بوونـە ، ئەمـە جگـە لـەوەی نیازمەندی بەفێربوونی زمانی دووەم لەو جیاوازیە ئاشـكرایەوە سـەرهەڵدەدات كە لەنێوان ژمارەی ئەو ڕژێمە سیاسیانەی كە كۆنترۆڵی گۆی زەوییان كردووە لە ئارادایە و لەنێوان ژمارەی ئەو زمانە مرۆییانـەی كـە خـەڵكی شـارەزاییان لێ هەیە وەكو زمانی یەكەمی زگمـاك ، چـونكە ڕێـژەی ڕژێمـە سیاسـییەكان لـە جیهاندا (١٤٠) ڕژێم تێپەڕ ناكەن ،كەچی ژمارەی زمانەكان (تـەنها زمانـەكان نەك شێوازەكان) لە سێ هەزار زمان زیاترن.

جا ئەو كێشەگەلەی كە مەسەلەی زمانی دووەم ئاڵۆزتر دەكات ئەوەیە ، كـە زمان سیستەمێكی بێ لایەن نییە وەیان ئامرازێك نییە كە لە كات و سـاتێكی دیاری كراو و نەوەیەكی دیاریكراودا سوودی لێ وەربگیرێت و ئیتر پێویـستیمان بەو زمانە نەمێنێت ، بەڵكو زمان كلتوور و ڕەونەق و قەشەنگی خۆی هەیـە ، ئەم خاڵانەش سەرتاپا بەشداری دەكەن لە پێكهێنـانی كەسـایەتی خوێنـدەواری تازە هاتوو بۆ ناو سیستەمی زمانەكەوە ، هەرچەندە كاریگـەری زمـانی دووەم ناشاردرێتەوە ، جا ئینگلیزی بێت یا فەرەنسی لە پێكهێنـانی بەشـی سـەرەكی ژیانی ئەو كۆمەڵگایانەی كە پێگەی كۆلۆنیالی ئەو دوو زمانـە بـوون. ئـەوەی زانراویشە لە دەرەنجامی ژمارەیەكی زۆری ئەزموونە مرۆڤایەتیەكان دەردەكەوێ ، كە جاری واهەبووە زمانی هاوردە لەگەڵ زمانی ڕەسەن و زگماكی كۆمەڵگادا كێبەڕكێی كردووە و جاری واش هەبووە چـۆكی بـە زمانـە زگماكەكـە داداوە و

بگـره جێـشی گرتۆتـەوە و ، لـە پـاش خۆشـی چـەند دیـاردە و ئاسـەوارێکی کۆمەڵایـەتی بەجێهێـشتووە ، وەکـو نـامۆبوون کـە ئەمریکییـە ڕەسـەنەکان (هیندییە سوورەکان — سوورپێستەکان) و ئوسترالییە ڕەسەنەکان بە دەستییەوە دەناڵێنن ، لەوانەشە ئەم مەسەلەیە بەهێمنی و بە قۆناغ گـەلێك تێپـەڕێت کـە شارەزایانی بواری زانستەکانی زمانە کۆمەڵایەتییەکان دەیزانن وەکـو دیـاردەی زمانی هاوبـەش (Lingua Franca) و زمـانی دوو ڕەگ (اللغـە الحجـين) (Pidgin) و زمانی بـەدیهێنراو و نوێبـاو (اللغـە المولـدە) (Creole)[1] .

ڕوویەکی دی مەسەلەی زمانی دووەم ئەوەیە کە ئەو زمانە هەمیشە لە کێبڕکێ دایـە و یـەکێك لـەو زمانـە دووەمانـە دەرەنجـام خـۆی بەسـەر ئـەوانی دیـدا دەسەپێنێت ، ئەویش بـەپێی یاسـای پـەڕاوێزخراوی پـەروەردە و قۆناغـەکانی گەشەسەندنی (منداڵ) ، بەڵکو زۆر جارانیش بە زۆرەملێ دەسەپێنرێت و ئەنجام دەدرێت ، وەکو ئاکامی تەرزێك لە تـەرزەکانی ئـەزموون و سـەرکەوتن جـا چ سەربازی بێت یا کۆمەڵایەتی یان ئـابووری . مێـژووی ئـەم چـەرخەش بـەوەوە جیاکارە ، کە چەرخی پلان دانان و نەخشەکێشانە بۆ گـەمارۆدان و تواندنـەوەی بەرانبەر چ بە تۆقاندن و چ بە ئارەزوو خستنە پێش بێت. چونکە هیچ سەدەیەك وەك ئەم سەدەیە ئامرازەکانی ڕاگەیاندنی بەم ئاستە بۆ فەراهـەم نـەبووە ، کـە بەم شێوازە جۆراوجۆر و خێرایە بۆ دەستەبەر بووبێت.

هەموو ئەمانەش بـە تەرحـە شـێوازێك لـە دروسـتکردنی فۆڕمەلـەکردنی کەسایەتی مرۆڤی هاوچەرخدا بەشدارن .

مامەڵە کردن لەگەڵ زمانـە بیانییـەکان زۆر پێویـستی بـە لێکدانـەوە و نەخشەکێشان هەیە ، تاکو لە ئاکامدا پرۆسەکان سوود بەخش بێت ، بەڵام گەر

مەسەلەکە هەروا بەبێ نەخشەکێشان بهێڵرێتەوە ، ئیتر دەرەنجامە پاسیڤەکان دەبنە بەرهەمی ئەو دیاردە دزێوە ،ئەو حاڵەتە ناکارایانەش پێکهاتەی (دابڕان و دان پیانەنانە) کە لە چەندەها دیاردە و ڕواڵەتدا نمایان دەبێت ، کە خەتەرناکترینیان خۆدەرخستن و شانازی کردنە بە هەموو شێوازێکی بیانی لە زماندا ، بۆیە مامەڵەکردن بە زمانی بیانی چ بە سەر زارەکی و چ بە نووسین بۆتە ئەدگارێك لە ئەدگارەکانی نوێخوازیی و باڵابوون و لە ئاکار و ڕەفتاردا ، هەروەها لە دیاردەکانی تریش بە گەورە زانینی بیانییە لە بواری بەرهەمە هزرییەکاندا ،ئەوانیش لە ڕوانگەی زمانەوە ئەم دیاردەیەش سەقفی ئاکار دەترازێنێت و دەبێتە تەرزێك و بەشێك لە بەشەکانی بیروباوەڕ ، پاشان حاڵەتەکە بەرەو بە باشتر زانینی زمانی بیانی بەسەر زمانی عەرەبی یان کوردی لە هەموو بەرهەمە هزرییەکاندا دەسەپێت(٢)، جا لەو مەسەلە بنەڕەتیانەی کە پێویستە لەو چوارچێوانەدا لەنگەر بگرێت کە پەیوەندییەکانی زمانی کوردی وعەرەبی بە زمانە بیانییەکانەوە دیاری دەکات ، سروشتی باری کۆمەڵایەتی و باری دەروونی و ئابووری کۆمەڵگای عەرەبییە ، کۆمەڵگا بە حاڵەتێکی پڕ لە دڵەڕاوکێ و ڕاڕایی و گوماندا سەبارەت بە زانیارییە پێشینەکانی خۆی گوزەر دەکات ، ئەم قۆناغەش دەرەنجامی بارودۆخ و فاکتەرگەلێکی هەمەجۆر سەری هەڵدا ، کە کۆمەڵگای بەرەو ئەم هەڵدێرە پەلکێش کردووە ، ئەو بارودۆخەی کە مامەڵەی پێدەکرێت لەگەڵ زمانە بیانییەکاندا جیاوازیەکی سەرەکی هەیە لەگەڵ ئەو بارودۆخەی کە چەند ئەزموونێکی مێژووی چڕ پێیدا تێپەڕیووە.

چونكە ئەوكاتە كە لە یۆنانیەوە وە یاخود لە هیندییەوە زمان وەردەگـیرا ، بە گیانی باڵادەستی و سەركەوتوویی نەك بە گیـانی نووشوسـتی و ژێردەسـتی شتەكان وەردەگیران ، كۆمەڵگای عەرەبیو ئەوكاتە پڕۆگرامێكـی هەڵبـژاردەی پەیڕەو دەكرد بە تایبەتی لە بوارەكانی فێربوون و وەرگێڕاندا ، جگە لەوەی كـە لە ڕووی ڕۆشنبیری و بنەما كلتوورییەكەیەوە دامەزراو و چەسـپاو بـوو ،بـەڵام ئێستا هەمان ئەو بونیادەی شل و شاو بـووە و تووشـی داڕمـان هـاتووە ، بـە شـێوازێك ئێـستا دابـڕان و پاشـگەزبوونەوە بۆتـە جێـی فـەخر و شـانازی لای خەڵكانێكی زۆر ، تەنانەت لەناو چینی خوێندەوارانیشدا ، چونكە پێوەر لەسەر بنەمای هەر ئەزموونێكی پێش وەخت لەوانەیە مەسەلەكان بەرەو ئـەو هەڵانـە پەلكێش بكات كە لە پێوەری نادروستەوە پەیدا دەبن.

جیاوازی نێوان زمانی زگماك و زمانی دووەم و زمانی بیانی لەو مەسـەلانەیە كە بەشداری لە دەستنیشانكردنی بونیادەكانی ئەم بابەتە دەكەن ، زمانی یەكەم (زمانی زگماك) ئەو زمانەیە كە منداڵ لە دایـك و باوكیـەوە وەری دەگرێـت ، وەیان لەوماڵەدا فێری دەبێت كە ساڵانی بەرایی تەمەنی تیادا دەگوزەرێنێت ، ئەوەش زاندراوە كە ئەم زمانە لە چوار ساڵی سەرەتادا گەشـە دەكـات و تـەواو دەبیسێت ، جگە لەوەی كە زمان بە چەند دابونەریتێك دەژمێردرا كـە منـداڵ بە شێوازی لاسایی كردنەوەی دایك و باوكی وەری دەگرێـت تـاكو لـە ئاكامـدا زمانەكە فێر دەبێت ، ئەم قۆناغانەش هەمە جۆر و فرەن بـە گـوێرەی فرەیـی و هەمەجۆری ئەو زانیاریانەی كەڵەكەبووانەی قۆناغەكانی گەشەسەندنی مەعریفە و بـوارە جۆراوجۆرەكـانی . ئەمـەو توێژینـەوەكانی(Jean Peaget) بـە گرنگترین ئەو توێژینەوانە لە قەڵەم دەدرێن كە قۆناغەكانی گەشەسەندنی منداڵ

بەگشتی دەخەنە ڕوو و پەیوەندییەکانی منداڵ بەهەمان ئەو قۆناغانەوە ڕووندەکەنەوە.

جا ئەو قۆناغانەش بۆلای (بیاجیە) بۆ چوار قۆناغ پۆلێن دەکرێن کە ئەمانەن: قۆناغی هەستی و قۆناغی بزاڤی و قۆناغی پێش چالاکییە هزرییەکان و قۆناغی چالاکییە هزرییە دیارەکان و قۆناغی چالاکییە هزرییە هێماییەکان ، لەبەرئەوە زمانی منداڵ بە ڕەهەندێکی سەرەکی دادەنرێت بۆ ڕەچاو کردنی ئەم قۆناغانە لای خودی منداڵ(٣) ، لە قۆناغی یەکەمدا باس و خواس لەسەر چەقی (خود)دا دەخولێتەوە و لەسەر شێوازی دووبارە یان گێڕانەوە یان چپەی تاکی یان کۆییدەردەکەوێت (٤) ، بەڵام گرنگترین ئەدگارەکانی قۆناغگەلی گەشەسەندنی منداڵ فراوانکردنی بازنەی گرنگی منداڵە بە (زمان)، ئەویش بە ئامانجی شیاندن و مامەڵە کردن لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایەی کە لە ناویدا دەژی هەر لە خێزانەوە بگرە تا دەگاتە هەموو کۆمەڵگا ، ئەم گونجاندن و شیاندنەش لەسەر شێوازی هەواڵ گۆڕینەوە و پێشکەش کردنی تێبینی یان فەرمان یان تکا پاشان پرسیار و وەڵامدانەوەی خودی پرسیارەکان دەست پێ دەکات(٥) .

ئەم قۆناغگەلە و تایبەتمەندییەکانی وتوێژێکی زۆری وروژاندووە کە هەندێك لایەنی ئەو وتوێژە لە نێوان قوتابخانە جۆراوجۆرەکاندا هەر لە ئارادایە کە کۆششیان خستبووە گەڕ بۆ هەموار کردنی ئەم قۆناغانە یان لابردنیان بە یەکجارەکی. بەڵام ئەو مەسەلەیەی کە کەس ناتوانێت نکوڵی لێ بکات ئەوەیە کە زمان لەلای منداڵ پلە بە پلە و وردە وردە بەپێی گەشەسەندنی سروشتی و ئەو ژینگەیەی کە تێیدا دەژی دەردەکەوێت و گەشەیان دەبێت. بابەتی فێربوونی زمانی یەکەم پێوەرێکی بنەڕەتییە بۆ جوداکردنەوەی تیۆرە جۆراوجۆرەکانی

بواری زانستی (زمانی دەروونناسی) ، قوتابخانەی ئاکاری بەشێوازێك دەڕوانێتە زمــان کــە دابێکــی مرۆڤایەتیــە ، کــە وەکــو نــەریت (Imitation) و دووبارەکردنــەوە (Repition) و پاڵپــشت کــردن و پــشت ئەســتوور کــردن (Rein For ment) پەیڕەو دەکرێت[٦]. لەوانەشە ئەو شرۆڤەیەی (ســکنر) (Skinner) بۆ دیاردەی گەشەسەندنی زمان لەلای مرۆڤ پێشکەشی کــردووە بە لوتکەی ئەو کۆششە ئاکاریانــە لــە قەڵــەم بــدرێت بــۆ شــرۆڤە کردنــی ئــەم دیاردەیە.

(سکنر) پێی وایە کە منداڵ جۆرێك لە ئاخافتن بەکاردەهێنێت بۆ پەیوەســت بوون لەگەڵ دەوروبەر ، (خەڵك و ژینگە) کە بەچینی پەیوەست (Tact) نــاوی بردووە ، جۆرەکەی دی قسە کردن کە منداڵ بــەکاری دەهێنێــت ، بــۆ کــۆنترۆڵ کردنی تاکەکانی کەۆمەڵگا و قۆستنەوەی ئەو ژینگەیــەی کــە لــە دەوروپــشتی دایە و ناوی ناوە چینی (ناوبژیوانی) (Mand)[٧].

فێربوونی زمانی زگماك و پێگەیشتنی بایۆلۆجی

بەســتنەوەی تواناکــانی ئاخــافتن و پێگەیــشتنی بــایۆلۆجی لەگــەڵ بــوونی ژینگەیەکی کۆمەڵایەتی مرۆڤایەتی مەســەلەیەکی تــازە نییــە ، زۆر نموونــەی بەناوبانگێش هەن بۆ ئەو منداڵانەی کە بارودۆخێکی نا ئاسایی وای لێکــردوون کە دوور لە ژینگەی مرۆڤایەتی ژیان بەرنە سەر ، کە ژمارەیان گەیــشتە (٣٠) حاڵەت ، جا هەموو ئەو حاڵەتانە لە دیاردەیەکی ســەرەکیدا هاوبــەش بــوون ، بۆیە ئەو کۆششانەی کە خرانە گەڕ بۆ فێرکردنی زمانی مرۆڤ سەرکەوتنیان بــە دەست نەهێنا و هیچیان نەگەیشتنە ئاستی فێربوونی سروشتی زمان[٨] ، جگــە لەوەی کە ئەم حاڵەتانە هیچ خزمەتێك بە توێژینەوەی زانــستی ورد ناکــەن بــە

تایبەتی کە زۆربەیان دووچاری لەوێری تەندروستی بوون کە هۆکارەکەی بۆ ئـەو کەلێنە زمانەوانییە دەگەڕێتـەوە ، بۆیـە مەسـەلەکە تـەنها بـۆ خەملاّنـدن و دەرەنجامی لۆجیکی دەمێنێتەوە لەباتی ئەوەی کە ببێتـە کۆشـشێکی زانـستی تاکو زانای زمانناسی بایۆلۆجی (Lenneberg) هات و بە چەند کۆششێکی زانستی توێکاری هەولێدا بیسەلمێنی کە زمان دیاردەیەکی بایەلۆجییە و پێگەی خۆی لە مێشکدا بە شێوازێکی جیاکار هەیە کە جودای دەکاتەوە لە ئـاژەلاّن ، گرنگترین دەرەنجامی توێژینەوەکانیشی ئەو تیۆرە بەناوبانگـە بـوو کـە دەڵـێ : لێرەدا قۆناغێکی کاتی لە ژیانی مرۆڤدا هەیە کە بە قۆناغی هەستیار (حـرج) ناو دەبرێت (the critieal period) و لە ساڵی دووەمـی منداڵییـەوە تـا باڵغبوون بەردەوام دەبێت [٩]، ئەم ماوەیەش ئەو مەودا کاتییەیە کە لە توانـادا هەیە زمانێکی زگماك بەشێوەیەکی سروشتی ئەزبەر بکرێت جا پـێش تەمـەنی دوو ساڵان ناتوانرێـت زمـانێکی فێربکرێـت ، چـونکە مێـشك لـەو تەمەنـەدا نەگەیشتۆتە ئەو ئاسـتەی کـە قابلیـەتی فێربـوونی سروشـتی هـەبێت ، پـاش تەمەنی باڵغبونیش ، ئیتر هەلی فێربوونی سروشتی زمان بۆ نیوەی ئەو بەشـەی مێشك کە تایبەتە بە فێربوونی سروشتی لە کیسی دەچێت ، ئەویش دەرەنجامی لـە ناوچـوونی تـوێکڵی مێـشك لـە بەرنـەمانی ئـەو نەرمییـەی جـارانی بـۆ بەدەستهێنانی فێربوونی سروشتی[١٠] .

(Lemneberg) ڕوونی کردەوە کە ئەم مەسەلەیە پەیوەست نییە بە بارستایی مێشکی مرۆڤەوە ، بەڵکو کرۆکی مەسەلەکە لە پێکهاتەی مێـشکی مرۆڤدایە ، ئەم زانایە بەڵگەکانی خۆی لەسەر ڕاست و دروستی تیۆرەکـەی لـە چەند سەرچاوەیەکی سەرەکییەوە بەدەستکەوت کە یەکەمیان : ئەوەیە منـداڵی

کوێر هەروەکو منداڵی چاو ساغ توانای فێربوونی زمانی هەیە ، هەروەها منداڵی کەڕ بۆی هەیە زمان لە ڕێگای نووسینەوە فێربێت ، بەمەرجێك (حاڵەتەکەی بۆ ماوەیی نەبێت) تەنانەت ئەو منداڵانەی کە دووچاری گەمژەیی (گێلی) بوونە ، ئەگەر هاتوو بارودۆخێکی شیاویان بۆ ڕەخسا ، دەتوانن لە تەمەنی باڵغبوون فێری زمان بن. دووەمیشیان: حاڵەتەکانی مێشك پێش و پاش باڵغبوون ، چونکە مێشك بەخێراییەکی سەرنج ڕاکێش گەشە دەسێنێت ، تا دەگاتە تەمەنی باڵغبوون ، ئەوجا ئەو گەشەسەندنە ڕادەوەستێت ، ئەوەی زانراویشە شانە فەوتاوەکانی جەستەی مرۆڤ بە شانەی دی قەرەبوو دەکرێنەوە ، تەنها شانەکانی مێشك نەبێت کە شان بە شانی مێشك گەشە دەسێنن و ، نەرمییەکەیان گرژتر دەبێتەوە و ئەم گرژبوونەوەیەش پتر دەبێت تاکو لەگەڵ تەمەنی باڵغبووندا کامڵ دەبێت ، هەورەها دووچار بوونی جەستەی منداڵ بەهۆی بریندار بوون یان لێدانێکەوە ، لەلای منداڵ وادەکات شوێنێکی دی جەستەی بە تەوژمەکانی ئەو شوێنە دووچاربووە هەستێت ، بەڵام پاش باڵغبوون زۆر بەکەمی ئەو شتە ڕوودەدات . سێیەمیشیان: ئەوەیە کە نیوەی مێشك تایبەتە بە تەوژمەکانی (ئاخاوتن) بەزۆریش ئاخافتن – دووان – لە ئەرك و تەوژمەکانی بەشی چەپی مێشکە ، هەرچەندە ئەم تیۆرە بەرەنگاری چەندەها ڕەخنە بۆتەوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم تیۆرە بە گرنگترین ئەو تیۆرانە لەقەڵەم دەدرێت کە بۆتە پاڵپشتی تیۆری (گوێزانەوە – تەحویلی) کە جەخت دەکاتەوە لەسەر ئەوەی کە زمان بەهۆی دەزگایەکی تایبەتەوە وەردەگیرێت کە لە لاشەی مرۆڤدا هەیە (LAD) (Language a cquision device) ئەم دەزگایەش هەروەکو (چۆمسکی) وەسفی دەکات توانا و

هێزێكی جیاكاری وەرگرتنی زمانی هەیە ، جا ئەم بە یەكگەیشتنەی هەردوو تیۆرەكە گرنگترین تایبەتمەندییەكانی جیهانی بوونی زمانی لێكەوتەوە (universals of Language) ئەویش جیهانی بوونی فێربوونی زمانە (universals of Language acguision) كە لە توانای هەر منداڵێكدا بۆ فێربوونی هەر سیستەمێكی زمانەوانی لە كاتی تێكەڵی و ژیان بەسەر بردندا بەشێوەیەكی سروشتی پێش باڵغبوون بەرجەستە دەبێت(١١) .

دووانەی زمانەوانی Billingnalism

دووانەی زمانەوانی فرە و هەمەجۆرن ، زۆر لە نووسەران دووانەی زمانەوانیان بە تەرحە شێوازێك بەكارهێناوە كە شارەزابوون بە سیستەمی زمانەوانی تریش بگرێتەوە ، جگە لە فێربوونی زمانی (زگماك) ، ڕوون و ئاشكراشە كە ئەم چەمكە جیاوازی لەنێوان دوانەی زمان و زمانی بیانی ناكات ، بەڵام ئەوانەی كە جیاوازی دەكەن لەنێوان ئەم دوو چەمكە ئاماژەكانی دووانەی زمان لە لێهاتووی ئەو چینەی خەڵكی لە زانینی دوو سیستەمی زمانەوانی و هەبوونی لە تەواوی زمانەوانی تیایاندا حەشاردەدەن.

ئەم جۆرە حاڵەتەش لە دوانەی زمانەوانییەوە سەرچاوە دەگرێت ، كە بەرهەمی یەكێك لەم دوو ڕێچكەیە، یەكەمیان: پێی دەوترێت (دووانەی زمانەوانی هاوبەش) (sompound Bilingnalism) ئەمەش لە كاتێكدا دێتە بەرهەم كە منداڵ هەردوو سیستەمە زمانەوانییەكە بەشێوەیەكی سروشتی لە دایك و باوكییەوە فێرببێت ، بەڵام جۆری دووەم ئەو جۆرەیە كە بە (دووانەی زمانەوانی هاریكار) ناوزەد دەكرێت (soordinat

Blingnalism) ئەم جۆرەش لە کاتێکدا یەپدا دەبێت کە کەسێك فێری دوو سیستەمی زمانەوانی جیاواز و چەند بارودۆخێکی جیاواز ببێت ، وەکو کۆچ پێکردنی منداڵێك لە تەمەنی شەش ساڵیدا لە ئەڵمانییەوە بۆ ئەمریکی.

مەسەلەی دووانەی زمانەوانی پرسیارێك دەوروژێنێت ئەویش ئەوەیە: ئایا دوو سیستەمی زمانەوانی لە مێشکی مرۆڤدا بەشێوەیەکی جوودا بوونی هەیە؟ (Independent) یان ئەو بوونە جودا نییە و پێکەوەیە (Interdependent)؟

قبوڵکردنی ڕای لایەنێك و فەرامۆش کردنی ڕایەکەی دی سانا نییە ، بە تایبەتی کە مەسەلەکە پەیوەست بێ بە پێکهاتەی مێشکی مرۆڤەوە ، مێشکی مرۆڤیش هەلی ئەنجامدانی ئەزموونی بۆ نارەخسێ مەگەر لە ڕوانگەی چەند ڕووداوێکی تاك و تەراوە نەبێت ، جا ئەوەی کە سەلماندووە ئەوەیە کە دووانەی زمانەوانی لە سنووۆێکی کاتی دیاریکراودا نەبێ فەراهەم نابێت کە کۆتاییەکەی تەمەنی باڵغبوونە.

ئایا چ تەمەنێك گونجاوە بۆ فێربوونی زمانێکی بیانی؟

زمانی بیانی : ئەو زمانەیە کە قوتابی بەشێوەیەکی فەرمی فێری دەبێت بەو حیسابەی کە لە دوتوێی پرۆگرامی خوێندنی قوتابخانەدایە ، تەمەنی فێربوونی زمانی بیانیش جیاوازی هەیە بە جیاوازی هەمەجۆربوونی کۆمەڵگا و تیۆرە فەلسەفییە پەروەردەییەکان و بارودۆخی سیاسی . جا بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە: کە ئایا چ تەمەنێك شیاوە بۆ فێربوونی زمانێکی بیانی؟ پێویستە جەخت بکەینەوە لەسەر ئەوەی فێربوونی سیستەمی دەنگی زمانێك بەس نییە بۆ بڕیاردان لەسەر ئەوەی کە ئەو کەسە کارامە دەبێت لەو زمانەدا ، کارامە

بوون و لێهاتوویی لە زمانێکی بیانیدا مانای زانینی کارامە بوونە لە چەند سیستەمێکی زمانەوانی ، وەکو سیستەمی دەنگی و هەروەها پلەیەکی بالآی نەرمی دەگەیەنێت لە بەکارهێنانی دەرەنجامی بالآی موفرەداتە زمانییە پێویستەکان ، ئەویش لە ڕوانگەی ئەو سیستەم و موفرەداتە ڕۆشنبیریانەی کە لە دوتوێی ئەو سیستەمانەدا بەدی دەکرێن.

مەسەلەیەکی دیش کە پێویستە گرنگی پیّ بدرێت ، ئەو پرسیارەیە ئایا ئامانج لە فێربوونی زمانی دووەم چییە ، چونکە زمانەکان لە ئاکامدا جۆراوجۆرن لە ڕووی ئاسانی و زەحمەتییەوە ، نەك لەبەر تایبەتمەندییە خودیەکانی زمانەکە ، بەڵکو لەبەر ئەوەی بەگشتی ئامانجەکان و پاڵنەرەکان لە ڕووی هێز و لاوازییەوە جۆراوجۆرن ، لەو باوەڕەشدانین کەسێك لە (جاحظ)ەوە ڕەوانبێژتر توانیبێتی ئەم مەسەلەیە ڕوونبکاتەوە کە نووسیویەتی و دەڵیّ : ((زمانەکان بەگوێرەی نەزانینی ئەو شوێنانەی کە لێی دانراوە و بەگوێرەی زۆری ژمارە و کەمبونی و بەگوێرەی ڕوانگەکان و سووکی لەسەر زمان و نەرمی و شل و شاوی و قورسایی و گرانی و ئالۆزی لە خودی خۆیدا ، دژوار و سەخت دەبێت)) پاشان تەوەری سەرەکی پەیوەست بە ئامانج و پاڵنەرەکانی خستە سەر وتەکانی خۆی و وتی ((بەکورتی بەهێزترین هۆکار و پاڵنەرەکانی فێربوونی زمان ،بوونی نیازمەندییە بەخودی ئەو زمانە ، جا بەپێی زەرورەت و پێداویستی و بە مامەڵەکردن بەو زمانە و گەیشتن پێی و دەستەبەر کردنی مەوداکانی یان نەگەیشتن بە ئاکامی فێربوونی زمانەکە دێتەدی))(١٢) .

لێکۆڵینەوەی زانستی دوو وەڵامی دژاودژ سەبارەت بە تەمەنی گونجاو بۆ فێربوونی زمانێکی بیانی پێشکەش دەکا، یەکێك لەو وەڵامانە دەگەڵ بۆچوونی

باودا گونجاوه کـه دەڵـێ : فێربـوونی زمـانی بیـانی لـه تەمـەنێکی بـچووکدا فاکتەری سەرەکییه بۆ سەرکەوتنی پرۆسەی فێربوونەکە ، هەندێك توێژینـەوەش هەن کە دەڵێن سەر خستنی پرۆسەی فێربوونی زمان تەنها پەیوەسـت نییـه بـه کارامە بوونی بواری سیستەمی دەنگی و وەتەرەکانی دەنگ ،بەڵکو پەیوەندی بە سیستەمی ڕێزمانیشەوه هەیه[١٣]، بـەڵام توێژینـەوەکانی دی کـه پاڵپـشتی بیروبۆچوونەکانی ترن و دەڵێن کە مرۆڤـ توانـای فێربـوونی زمـانی بیـانی لـه تەمـەنی پـاش منداڵییـەوه هەیـه ، ئـەو توێژینەوانـه خـاوەن لۆجیکێـك و لێکدانەوەیەکی ئەوتۆی زانستین کە شایانی گرنگی پێدانێکی چڕ و فراوانن . جا خاوەن ئەو توێژینەوانه پێیان وایه کە نهێنی سەرکەوتنی منداڵ بۆ ئەزبەرکردنی زمانی دووەم بە پلەیەك لە توخمی کارکردندا حەشار نەدراوه ، منداڵ کە زمانی دووەم فێر دەبێت ، لەبەر ئەوەیە کە هەزارەها دەمـژمێر لـه موماره‌سـەکردنی زمانەکـه بەسـەردەبات و لەسـەر ڕێـچکەی کۆمەڵگایـەکی خـاوەن زمـانێکی دووانەیی یان لەسەر سکەی باری دووانەیی هەردوو دایك و باوك گوزەر دەکات.

بەڵام کەسێکی تەمەن گەوره نزیکەی (٣٠٠) دەمژمێر کۆشش و هەوڵی بـێ وێنە لە بواره فەرمییەکانی قوتابخانەدا دەخاته گەڕ و ، داماوانه بە ماوەی دوو ساڵی ڕەبەق بەردەوام دەبێت و دەرەنجام هەر نووشوسـت دێنێـت لـه فێربـوونی زمـانی دووەم ، بۆیـه پرۆسـەی فێربوونەکـەی بـۆ تەمـەنێکی دوورو درێـژ دوا دەکەوێت.

(مەکنەمارا) (Macnamara) مەسەلەکە دەخزێنێته قـاڵبێکی نوکتـه ئامێزەوه کە دەڵێ :تەمەنی گەورەکان باشـترن لـه منـداڵان لـه ڕووی فێربـونی زمانی دووەمەوه ، بەمەرجێ فەراهەمبوونی کەشێکی نموونەیی ، بـا پیـاوێکی

تەمەن چل ساڵە بە منداڵێکی بچووك بەراورد بکەین ، لەم حاڵەتەدا ناتوانین بڵێین کە پیاوە چل ساڵەکە لێهاتوویی لە منداڵەکە کەمترە بۆ فێربونی زمانێکی بیانی ، تەنها لە حاڵەتێکدا نەبێت کە هەردوو لا هەلی هاوشێوەیان بۆ برەخسێت ، لەبەر ئەوە پێویستیمان بەوەیە کە بار گرانی ئەستۆی ئەو پیاوە لابەرین و ئافرەتێکیشی بۆ دابین بکەین کە هەموو کات و تواناکانی خۆی بۆ تەرخان بکات وەکو یارمەتی و هاریکارییەك بۆ ئەوەی زمانەکە فێرببێت ، پاشان دەتوانین حوکم بەسەر هەردوولادا بدەین(١٤).

تەمەنی گونجاو بۆ فێربونی زمانی بیانی لە ڕوانگەوی منداڵەکەوە سەرەتای تەمەنیەتی ، بەڵام لە ڕوانگەی مامۆستاکەیەوە چەندەها هۆکاری جۆراوجۆر هەن کە پاڵی پێوە دەنێن بۆ باشتر زانینی تەمەنی درێژتر بۆ فێربوونی زمان(١٥).

هەندێك لە توێژینەوەکانی لەمەڕ بابەتی زیرەکی و هوشیاری پاڵپشتی ئەم بۆچوونە دەکەن کاتێك کە تۆمار دەکەن کە (٢٠٪)ی زیرەکی لە ساڵی یەکەمدا بەرەو پێش دەچێ و (٥٠٪)ش لەگەڵ ساڵی چوارەم (٨٠٪)ش لەگەڵ ساڵی هەشتەم و ڕێژەی (٩٢٪) لەگەڵ ساڵی سێزدەدا ، بەڵام سەبارەت بە توانا عەقڵیەکان ، (بلۆم) پێی وایە کە مرۆڤ لە تەمەنی حەڤدە ساڵیدا پێنج ئەوەندەی تواناکانی منداڵی یەك ساڵەی هەیە(١٦) .

هەروەها (Diller)بابەتی فێربوونی زمان بە فێربوونی مەلەوانی دەبەستێتەوە ، کە قوتابخانەیەك دەست بە فێرکردنی مەلەوانی چەند منداڵێك دەکات تا دەگەنە مانگی هەشتەم بە ڕێژەی وانەیەکی (٣٠) خولەکی لەهەر ڕۆژێکدا، تا ئەم کۆرپەلەیە فێری نقووم بوون و جوڵاندنی هەردوو باسکی دەبێت

،پێویستی بە (١٠٠) دەمژمێر هەیە ، کەچی منداڵی دوو ساڵی پێویستی بە نیوەی ئەو ڕێژە ڕاهێنانە هەیە و ، منداڵی حەوت ساڵانیش لەوانی دی ئاسانتر فێر دەبێت ،چونکە ڕێنماییەکان و وانەکان باشتر تێ دەگات و شارەزایی لە ڕێکبوون و هۆکارەکان و پەیوەست کردنەکاندا پەیدا دەکات[١٧].

(Diller) دەگاتە ئەو دەرەنجامەی کە تەمەنی نموونەیی بۆ فێربونی زمانی بیانی تەمەنی ئەو کەسە باڵغەیە کە پاڵنەری بەهێزی هەیە بۆ فێربوونی زمان ، گەر مامۆستای باشیشی بۆ بڕەخسێ ئەوا دەبێتە باشترین فێرخوازی زمانی بیانی ، بەڵام بەدەر لە بەشە دەنگییەکان .

ئەی سەبارەت بە زمانی بیانی و عەرەبی و کوردی؟

ڕوون و ئاشکرایە کە جوداکردنەوەی نێوان تاکڕەوی زمان و دووانەیی خودی ئەو زمانە و بیانی بوونی زمان ، بەشداریەکی بێ وێنە دەکات لە ساناکردنی وەڵامەکان ، زمانی زگماك لە تەمەنێکی دیاریکراودا دەستەبەر دەبێت ، سەبارەت بە منداڵی کوردوعەرەبیش وەك ئاکامی دەرەنجامە جۆراوجۆرەکان ، توانایەکی زۆر و زەبەری مێشکی دەخاتە گەڕ بۆ فێربوونی زمانی زگماکی خۆی کە زۆر جیاوازە لە زمانی کوردی وعەرەبی پەتی بە ڕێژەیەکی جودا ، کە شوێنگەی زمانەوانی و هزری توێژەر لە دۆزەکە و ژینگەی زمانەوانی لێکۆڵراو دەست نیشانی دەکات ، ئەوەی ڕاستی بێت ئەم واقیعە دوو فاقیە ڕۆشنبیری کوردیی وعەرەبیی هەراسان کردووە و لە هەمان کاتیشدا ڕوانگەیەکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و سیاسی پێك دەهێنێت کە هێشتاکە بارەکە قبوڵی دوبارە

بوونـــەوەی کێــشەکە و جــارێکی دی تێکــدانی بــاری دەروونـــی نەتـــەوەی کوردیوعـەرەبی دەکات.

جا دەستەمۆ کردنی قۆناغە بەراییەکانی ژیانی منداڵ لە پێناو دروستکردنی توانا و کارامەیی منداڵ سەبارەت بە سیستەمی زمانی کوردی پەتی وعــەرەبی پەتی هەر لە سەرەتای منداڵییەوە کە دەگەڵ سروشتی قۆناغەکە و ئامانجەکانی شیاو و گونجاو بێت و بەهەمان شێوەش لەگەڵ تەواوی قۆناغەکانی ژیانی منداڵ هەر گونجـاو و تـەبا بێـت ، دەبێـت دەرك بـەوەش بکـەین کـە زمـانی بیـانی هەرچەندە تاکو کۆمەڵ فێری بن و ئەزبەری بکەن ، ئەو زمانی دووەمــە نــاکرێ بە قوڵایی نـاخی مرۆڤـدا ڕۆبـچێ ، لەبـەر ئـەوە وەکـو پۆشـاکێکی دەرەکـی دەمێنێتەوە کە بە ناچاری یـان هەرِەمــەکی لەبـەر دەکرێـت ، تـاکو دەرەنجـام جێگای پێـستە هەسـتیارەکەی جەسـتەی مرۆڤــ دەگرێتــەوە ، پاشـان لەگـەڵ ئەندامەکانی دی ناگونجێت و ناشهێڵێت کە زمانـە زگماکەکـە ڕۆڵـی خـۆی لـە هەڵگرتنی هەست و نەستەکەدا ببینێت. بـارگرانی شـێوازی قـسەکردنیکوردی دوور لە شێوازی پەتی شان بە شانی زمانی دووەمی بیانی چەندەها ئاسـتەنگی پەروەردەیی دەخەنە پـێش فێرخـوازی کـورد ، ئـەویش لەبـەر ئـەوەی هـەمان فێرخواز بەناچاری لەنێوان سێ ئاستی زمانەوانیـدا هاموشـۆ دەکـات،: زمـانی قسەکردن ، زمانی پەتی ، پاشان زمانی بیانی ، بەم شێوەیە خەتەر نـاکی ئـەم دوو فاقیە دەچێتە سەر خەتــەر نـاکی دووانــەیی و ئـیتر دەبێتــە هــۆی ئــەوەی فێرخواز لــە فێربــوونی زمــانی کــوردی لــە بەدەســتهێنانی کارامــەیی تیایــدا دەستەوەستان و بێ دەسەڵات بێت ، ئەمــەش بــە ڕاســتی لــە خەتــەر نــاکترین گرفتەکانی چارەنووسی زمانی کوردی دەژمێردرێت. ئێمـە نـەوەکانمان تووشـی

شەکەتیەکی بێ وێنە کردووە بۆ وەرگرتن و فێربونی زمـانی دووەم ، جگـە لـەو شەکەتییە زۆرەی کە دەرەنجامی کۆششەکانیان بـۆ فێربـوونی زمـانی ڕەسـەنی خۆیان دەیکێشن ئەویش لەبەر ئەوەی زمانی قسەکردنی ڕۆژانەیان لە مالـەوە و لە دەرەوە دوورە لە زمانە پەتییە نەتەوەیەکەیان[١٨] .

جا پرسیارەکەی (سید حامد حریز) سەبارەت بـەهۆی ئـەوەی کـە ڕێـژەی (٤٩٪)ی مامۆستاکانی زانکۆ (عەرەبییەکان) زمـانی عـەرەبی پـەتی بـەباش نازانن کە زمانی یەکەمی خۆیانە جگە لەوەی کـە بـە زمـانی نەتـەوەیی ولات دەژمێردرێت ، لەوانەیە ئاماژەیەکیش بێت بۆ ئەوەی کە زمانەکانی دی لەسـەر حیسابی زمانی دایك (زمانی زگماك) گەشە دەسەنن ، خەتەرناکیەکیش لەوەدا بەرجەستە دەبێت کە ئـەم دواکەوتنـە لـە ئاسـتی سـەنعەتێك یـا هونـەرێکی دەستیدا بەدی ناکرێت، بەڵکو لەسەر ئاستی (زانکـۆ) و پێکهێنـانی سـەرکردە کۆمەلایەتییەکاندا بەدی دەکرێت[١٩] .

هەروەها پێویستە ڕەهەندی ئابووری گرنگییەکی بەرچاوی پێ بدرێت ، بـە تایبەتی لە ولاتانی جیهانی سێیەم ، چونکە لەم ولاتانەدا ژمارەیەکی کـەم لـە خەڵکی دەگەنە ئاستی سوودمەندبوون بە زمانی بیانی ڕەسمی کـە لـە دوتـوێی پرۆگرامەکانی قوتابخانەدا دەخوێنـدرێت ، ئەوانـە ئـەو چـینەن کـە پێویـستی زیاتریان بە زمانی بیانی هەیە ، جا ئـەو پرسـیارە پێویـستی بـە لێکدانـەوە و وەلامدانەوەیەکی زانستی هەیە: کە ئایا لە بەرژەوەندی زمانی کوردی وعەرەبی زانستی و ئابوریدایە کە قوتابیان بەرەو فێربوونی زمانی بیانی پەلکێش بکەین ، یان لێرەدا شێوازی دی هەن بۆ پراکتیزە کردنی کرانەوەی ڕۆشنبیری ئەمانـە و [٢٠]، دەبێ ئەوەش بزانین کە فێربونی هەر زمانێك و بەدەسـتهێنانی کارامـەیی

تیایدا دەگاتە پلەی گوم بوون گـەر بـۆ فێرخوازەکـە حاڵـەتێکی بـەردەوامی و هەمیشەیی و دامەزراو نەڕەخسێنرێت.

پەراوێز و سەرچاوەکان

1.**Robert Ital JR. Pidgin and Creole Languages Ithoca, cornell university, 1974**.

٢. عەبدولسەلام المسدي ، (دور التعريب في تطوير اللغة العربية) ، تونس ، الدار التونسية للنشر ، ١٩٨٤ ، لاپەڕە ٩٩.

٣. محمد رفقي فتحي عيسى ، سيكولوجية اللغة والتنمية اللغوية لطفل الرياض ، الكويت : دار القلم ، ١٩٨٧ ، لاپەڕە ٧٧.

٤. سيد غنيم ، اللغة والفكر عند الطفل ، طؤظارى (عالم الفكر) ، بةرطى ٢ ، ژمارە ١ ، ١٩٧١ ، لاپەڕە ١١٢.

٥. سيد غنيم ، سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە ١١٢.

٦. داود عبده ، دراسات في علم اللغة النفسي ، الكويت : زانكۆی (كويت) : ١٩٨٤ ، لاپەڕە٦١.

٧. محمد رفقي عيسى ، سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە ٦٤.

٨. نوري جعفر ، الفكر طبيعتةٌ وتطورةٌ ، طرابلس : زانكۆی (ليبيا) ، ١٩٧٠ ، لاپەڕە ٧٣،.

9.Lenneberg, Eric,Biological foundations of Language ; Newyork ; John wiely and sons, 1976 , pp. 175 – 182.

10. Lenneberg, p. 82.

11. **Ovando, Carlos and Virginia Collier, Bilingual and EST classrooms Newyork: mcgraaw – Hill company, 1985. pp. 57 – 100**.

١٢.الجاحظ ، الحيوان ، لێکۆڵینەوەی عبدالسلام هارون ، بەشی ٥ ، لاپەڕە ١٤١.

13. Nsher, Learning Another Language through Action Los catos , 1977, p. 23.
14. macnamara , J. the Bilingual performance, Journal of social Issues, 1969, pp. 23 , 58 – 77.
15. Diller K. Teachinhg language controverse, Rowley: Newbury House, 1978, p. 111.
16. Bloomm B, Stability and change in Human characteristics, Newyork: John Wielym, 1964, p. 68.
17. Diller, p. 113.

١٨.المسدی ، سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە ١٠١.

١٩.سيد حامد حريز ، تطوير اللغة العربية ، الخرطوم : اتحاد المعلمين العرب ، ١٩٧٦ ، لاپەڕە ٥٧٦ – ٥٧٨.

٢٠.شکری فيصل ، اللغه العربيه والوعی القومی (ندوه) ، بيروت : مرکز دراسات الوحده العربيه ، ١٩٨٣ ، لاپەڕە ٤٠٠.